

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра управління підприємницькою та туристичною діяльністю

**ТЕМНИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН,
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ**

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня «бакалавр»
спеціальності 242 Туризм
освітньої програми Туризм
Берегової Ірони
Керівник к. е. н., доц.
Шевченко-Перетолькіна Р. І.
Рецензент: директор туристичної
агентії «TravelTour» Улятовська
Ю.В.

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри УДМД
(назва випускової кафедри)

протокол № В від «06» серпня 2024 р.

Завідуюча кафедри
ММР Метільо Д. К.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК
«25» серпня 2024 р.

Оцінка 87 добре
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК
Гессер
(підпис)

Мельченко-Терешакіна Р. І.
(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ «ТЕМНОГО» ТУРИЗМУ	6
1.1. Історичні аспекти та причини виникнення «темного» туризму	6
1.2. Карта світових об'єктів дарк-туризму	10
1.3. Туристичні дестинації розвитку «темного» туризму в Україні	16
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ РОЗВИТКУ «ТЕМНОГО» ТУРИЗМУ НА ПРИКЛАДІ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ЗОНИ ВІДЧУЖЕННЯ	22
2.1. Чорнобильська зона відчуження як дестинація «темного» туризму	22
2.2. Характеристика «темного» туризму на прикладі Чорнобилю	30
2.3. Оцінка потенціалу туристичних дестинацій Чорнобиль та Освенцим для розвитку темного туризму	40
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ «СУМНОГО» ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	50
3.1. Проблеми та перспективи економічного розвитку для «темного» туризму в умовах війни	50
3.2. Розробка авторського туру «Зруйнованими містами України»	59
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність теми. Темний туризм – це вид туризму, що полягає у відвідуванні місць, які пов'язані з трагедіями, смертю, катастрофами або іншими подіями, що викликають негативні емоції. Цей тип туризму надає можливість туристам дізнатися про історичні події, пов'язані з людськими втратами, стражданнями та катастрофами, а також зрозуміти їхній вплив на суспільство та культуру.

В умовах глобалізації та зростаючого інтересу до історичних та культурних аспектів різних країн, темний туризм в Україні продовжує розвиватися. Це сприяє не лише популяризації української історії, але й зміцненню міжнародних зв'язків та взаєморозуміння. Актуальність даної теми пояснюється тим, що темний вид туризму має перспективи вивести туризм на новий рівень. Використання цього шансу може надати нові можливості на краще майбутнє та провести зміни в системі туристичної галузі у кожній країні. Кожна держава має свою «темну спадщину», яка залишилася після трагічних історичних подій. Уся ця спадщина може послужити на розвиток сучасного мислення людей та стати виправленням колишніх помилок.

Темний туризм – це складний і багатогранний феномен, що вимагає делікатного підходу і глибокого розуміння. Він пропонує можливість не лише дізнатися про трагічні сторінки історії, але й вшанувати пам'ять жертв, сприяти соціальній свідомості та рефлексії.

Темний туризм в Україні має великий потенціал для розвитку, що може сприяти не лише економічному зростанню, а й збереженню історичної пам'яті та підвищенню рівня соціальної свідомості. З належною підтримкою з боку держави, бізнесу і громадськості цей напрямок туризму може стати важливим елементом культурного і туристичного ландшафту України.

Мета дослідження полягає в аналізі сучасного стану, виявленні проблем та перспектив економічного розвитку темної туристичної галузі в Україні.

Завдання:

- окреслити історичні аспекти та причини виникнення темного туризму;
- виявити основні популярні темні об'єкти для відвідування в усьому світі та Україні;
- дослідити туристичні дестинації розвитку «темного» туризму в Україні;
- проаналізувати розвиток Чорнобильської зони відчуження як дестинації «темного» туризму;
- охарактеризувати розвиток «темного» туризму на прикладі Чорнобилю;
- оцінити потенціал туристичних дестинацій Чорнобиль та Освенцим для розвитку темного туризму;
- визначити проблеми та перспективи економічного розвитку для «темного» туризму в умовах війни;
- розробити авторський тур.

Об'єкт дослідження: темний туризм в Україні.

Предмет дослідження: темний туризм в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи економічного розвитку.

Методи дослідження. Дослідження базується на використанні сукупності загальнонаукових і спеціальних методів:

- діалектичний метод пізнання – для висвітлення загальних моментів, зв'язків, закономірностей розвитку темного туризму у світі та Україні;
- історичний підхід – для вивчення питань, пов'язаних з початком існування та відкриття такої галузі як дарк-туризм, висвітленням його основної мети, популярності та розповсюдженості;

- метод системно-структурного аналізу – для встановлення та узагальнення структурних зв'язків між відносинами та елементами досліджуваної системи роботи темного туризму;

- табличний і графічний методи – для наочного відображення матеріалів та схематичного подання низки теоретичних положень кваліфікаційної роботи;

- SWOT-аналіз – для визначення слабких та сильних сторін, можливостей та загроз таких DESTИНАЦІЙ як Чорнобиль та Освенцим.

Джерельна база дослідження. Фундаментальні аспекти розвитку трагічного туризму та його особливості висвітлені в працях зарубіжних та вітчизняних учених, серед яких особливої уваги заслуговують наукові праці: John Lennon, Vu Min Dyk, Sarah Birns, Романова К. М, Арнаут В.Д., Диба С.А., Pereviazko K., Stasovs'ka A.

Джерелом пізнання слугували також регуляторні аспекти держави в сфері чорного туризму, такі як: Закони України, Національні та Державні стандарти, Постанови, Правила, відображені на відповідних веб-сайтах державних органів влади.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розвитку інфраструктури, підвищенні обізнаності про важливість поваги до пам'яті жертв і етичних норм, співпраці з міжнародними організаціями для отримання підтримки та обміну досвідом. Результати дослідження також можуть бути використані в роботі туристичних організацій.

Апробація результатів дослідження. Деякі результати наукового дослідження доповідалися та обговорювалися на:

IX Всеукраїнській науково-практичній конференції «Науковий пошук студентів XXI ст.: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук за результатами якої опубліковано тези «Карта світових об'єктів дарк-туризму» [4, с. 11].

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів та висновків. Містить 78 сторінок тексту, 15 таблиць та 3 рисунка. Список використаних джерел включає 50 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ «ТЕМНОГО» ТУРИЗМУ

1.1. Історичні аспекти та причини виникнення «темного» туризму

Визначення темного туризму увійшло в мову з його першої згадки у 1996 році Джоном Ленноном та Малкольмом Фоулі. В даний час він став терміном для позначення місць геноциду, голокосту, вбивств, злочинів або ув'язнення, які служили для залучення відвідувачів. Це явище існує в багатьох країнах світу і демонструє спільність та об'єднуючі елементи у різних суспільствах та політичних режимах. Інтерпретація цих місць, звичайно, може бути продуктом ідеології, що домінують систем переконань, і вони виступають як місце зустрічі історії та туризму, де питання автентичності та фактів іноді поєднуються з роботою туристичних об'єктів. Те, що святкується, інтерпретується та розвивається, часто носить вибіркового характеру, і дилеми увічнення неприйняттого та прийняттого чітко відображаються у стані, характері та змісті цих місць. Ця виборча інтерпретація демонструється у місцях від Камбоджі до Литви, від Освенциму до Далласу, від Нового Орлеану до Лондона. У цих місцях такі туристичні пам'ятки стають ключовими фізичними об'єктами пам'яті, історії та трагедії. Вони надають відвідувачу розповідь, яку цілком можна позиціонувати, доповнювати та структурувати так, щоб зацікавити, розважити чи перешкоджати подальшому дослідженню.

Пам'ятки темного туризму демонструють попит, але також є пам'ятними датами, історичними посиланнями, оповідальною спадщиною та пам'ятками популістської спадщини. Ці туристичні об'єкти в деяких випадках стають одними з небагатьох пам'ятних елементів, що збереглися, жертвам та їх свідченням. У таких випадках зміст та його оповідальна інтерпретація набувають критично важливого значення для розуміння спільного минулого.

Протягом багатьох років людей приваблювали місця та події, пов'язані зі смертю, катастрофами, стражданнями, насильством та вбивствами. Від Стародавнього Риму та гладіаторських боїв до присутності на публічних стратах у Лондоні та інших великих містах світу смерть привертала увагу. Місце першої битви Громадянської війни у США; Манассас був проданий як потенційний туристичний об'єкт наступного дня, а відвідування поля битви при Ватерлоо мирними жителями було зафіксовано у 1816 році. Місця, пов'язані зі смертю та катастрофами, мабуть, викликають у відвідувачів похмуру чарівність і часто пов'язані з місцями злочинів та скоєнням як законних, так і незаконних дій. Саме розмаїття форм темних туристичних об'єктів стало предметом дослідження.

Туризм і смерть перебувають у цікавому взаємозв'язку. Смерть і масові вбивства є основним стримуючим чинником у розвиток деяких напрямів, проте такі дії можуть бути основною метою відвідування інших. Далтон припускає, що темні місця, пов'язані зі злочинністю, спонукають відвідувачів переймати спогади про смерть, травму чи страждання. Це може відбуватися або в справжніх місцях, або в місцях, де злочини увічнені в одних випадках у пам'ятних цілях або в освітніх цілях, а в інших – для грубої комерційної експлуатації. [1]

Смерті, катастрофи та звірства у туристичній формі стають все більш поширеною рисою сучасного туристичного ландшафту і, як такі, все більше відкривають потенційні духовні подорожі для туриста, який бажає побачити справжню та відтворену смерть. Справді, що здається моторошним у сфері туризму включає людей, які дивляться на місця жорстокості на колишніх полях битв на півночі Франції, відвідувачів, які купують сувеніри про звірства в Ground Zero, туристів, що оглядають руїни Нового Орлеана (після урагану Катріна) або відвідують місця масових вбивств, таких як Освенцім-Біркенау або Поля смерті Камбоджі. Отже, феномен, за допомогою якого люди

цілеспрямовано або в рамках ширшого рекреаційного маршруту відвідують різноманітні місця, пам'ятки та виставки, які пропонують репрезентацію смерті та страждань, нібито зростає у суспільстві. У результаті, досить емоційний ярлик «темний туризм» та його незграбний, якщо не точніший родинний термін «танатуризм» увійшли до академічного дискурсу та мови засобів масової інформації. Аналогічно, Тарлоу визначає темний туризм як «відвідування місць, де відбулися трагедії чи історично примітні смерті та які продовжують впливати на наше життя».

Таким чином, концепція «темного туризму» у його різних проявах викликала значний обсяг досліджень та інтерес засобів масової інформації. Однак, незважаючи на зростаючу увагу, література з темного туризму залишається одночасно еkleктичною і теоретично тендітною. [2]

Згідно з дослідженням 2021 року, опублікованому в *International Hospitality Review*, Хізер Льюїс, доцент Університету Трої встановила, що мотивація туристів відвідувати темні туристичні місця часто зводиться до чотирьох загальних тем. Цікавість, здається, є найважливішим чинником, але особисті зв'язки також мають значення. Багато туристів беруть участь, тому що відчують зв'язок (або хочуть відчути зв'язок) з подіями, що відбулися у певному місці. Інші приїжджають в освітніх цілях, а деякі просто опиняються в тому самому місці і вирішують взяти участь, побачивши щось, що може представляти інтерес. Для деяких людей відвідування могил знаменитостей, що їм сподобалися, – це спосіб відсвяткувати своє життя, а не зосередитися на труднощах свого життя або трагічних обставинах їх смерті.

Філіп Стоун, виконавчий директор Інституту досліджень темного туризму, вважає, що темному туризму не потрібні «темні» туристи – лише люди, які соціально залучені до культурної та політичної тканини свого життєвого світу. Це є перетворенням на товар місць болю і сорому і, отже, висвітлює сучасному суспільству дзеркало того, як люди увічнюють пам'ять.

Концепція темного туризму має культурні аспекти й у різних людей означає різні речі. За словами Стоуна, воно може опосередкувати наше почуття смертності через загибель інших людей, коли мертві є попередженням з історії наших власних битв, дурниць та нещасть. Захоплення смертю саме собою може бути основним мотивом відвідування місць темного туризму; ймовірно, це більше пов'язано з інтересом людини до культурної спадщини та освіти.

Проте, незважаючи на цей нюанс, до темного туризму часто ставляться несхвально. Туристам і мандрівникам це може здатися мінним полем, яке занурилося в «моральні двозначності та управлінські проблеми». Багато в чому ця галузь займається управлінням колективною пам'яттю людей та забезпеченням увічнення пам'яті про потойбічне життя тих, хто помер трагічно чи передчасно. Іншими словами, цю практику можна вважати «туристизацією» місць і людей, які загинули при трагічних подіях.

Пам'ять – це політичний процес, який вибірково визначає, що, хто і де увічнюється – і, що, можливо, важливіше, забувається. Таким чином, темний туризм демонструє людських значних мерців як видовище у суспільстві видовищ, де комерціалізм гарантує, що все «запаковано» і продано, навіть трагічна чи катастрофічна смерть. В його основі лежить елемент темного туризму, який свідомо експлуатує захоплення моторошним, викликаючи складні етичні та моральні проблеми, пов'язані з власною поведінкою людей.

На думку Льюїс, темний туризм не обов'язково є чимось поганим, якщо ним правильно керувати. Зростання туризму можна використовувати відновленню чи підтримки об'єктів у темних туристичних місцях, але не повинно з часом руйнувати чи применшувати цілісність цих місць. Наприклад, є тури, присвячені урагану Катріна, які не відвідують певні частини міста з поваги до людей, які там живуть.

Люди завжди повинні з повагою ставитись до тих, хто пережив втрати та труднощі у темних туристичних місцях. Відповідальна подорож та мінімізація

його впливу на мешканців залишаються дуже важливими, оскільки туристи можуть знову відкрити, посилити та продовжити старі страждання.

Загальна турбота, яку люди повинні відчувати щодо темного туризму, полягає в тому, щоб бути етично та морально чесними у маркетингу та використанні цих місць як напрямів для темного туризму. Ніхто не повинен домагатися економічної вигоди, експлуатуючи страждання та втрати інших. [3]

1.2. Карта світових об'єктів дарк-туризму

Темний туризм є досить новим видом туризму, але вже знайшов своїх послідовників у сучасному міжнародному туризмі. В даний час цей вид туризму має всі можливості та перспективи майбутнього розвитку у всьому світі. У рамках масштабної війни між Україною та Росією світ знову зіткнувся із серйозними явищами та подіями, які мають належати минулому. Криниці темного туризму щодня наповнюються новими кривавими полями битв, зонами болю, терору, місць масових вбивств, тортур та масових поховань. Вважається, що в цих умовах темний туризм набуває нового філософського сенсу та покликаний донести до людства масштаби катастроф і необхідність мирної взаємодії людей, науки, військових та ядерних технологій та секретних досліджень. Все це ставить під загрозу виживання всієї людської цивілізації та змушує зрозуміти помилки цих подій, трагедії минулого та цих днів.

Сам термін вважається досить молодим, але історія цього явища дуже давня. Наприклад масове відвідування Колізею в Стародавньому Римі, де глядачі спостерігали за смертоносними боями гладіаторів. Існує танатотуризм (концтабори), туризм некрополів (кладовища, такі як Личаківський цвинтар у Львові чи Пер-Лашез у Парижі), туризм катастроф (Чорнобиль), містичний туризм (Стоунхендж, озеро Лох-Несс, окультні місця) та інші.

Є окрема індустрія, яка спеціалізується на чорному туризмі. Це постконфліктні регіони або країни, які все ще перебувають у стані війни, як Сомалі. Деякі компанії возять туристів до Північної Кореї або пострадянських конфліктних зон, таких як Карабах.

Північна Корея відкрилася для туристів наприкінці 1980-х років і зараз приймає тисячі відвідувачів щороку. «Перлиною» північнокорейського туризму є мавзолей Кім Ір Сена і Кім Чен Іра в столиці Пхеньяні. Іноземні туристи мають доступ до мавзолею лише двічі на тиждень та тільки у супроводі місцевих урядових гідів.

Меморіал та музей 11 вересня

Нью-йоркський музей трагедії був побудований в 2014 році в кратері зруйнованих веж-близнюків Всесвітнього торгового центру.

Аушвіц-Біркенау

Колишній нацистський концтабір у Польщі було перетворено на музей у 1955 році. У 2017 році музей відвідали понад 2 мільйони людей.

У Руанді є кілька меморіалів, присвячених масовому геноциду 1994 року, внаслідок якого, на різні думки, загинуло від півмільйона до мільйона людей.

Музей геноциду Туольсленг у столиці Камбоджі Пномпені відкрили у 1980 році. Колишня школа була в'язницею червоних кхмерів, де відбувалися тортури та вбивства. У музеї зберігається величезний фотоархів тюремних жертв того періоду.

Польща – одна з найкращих країн Європи за рівнем розвитку темного туризму. Це стало можливим завдяки минулому цієї країни, повному війн та трагічних подій. Сьогодні в країні розташовані одні з найвідоміших темних туристичних місць, від яких Польща отримує великі кошти та вплив на туристичний ринок. До основних визначних пам'яток належать залізничний вокзал Редегаст, зачаровані старовинні замки, варшавські православні цвинтарі тощо.

Темний туризм – не найпопулярніший вид туризму Німеччини. Однак ця країна представлена дивовижною різноманітністю об'єктів для експлуатації. Це стало можливим завдяки давній німецькій культурі, що залишила після себе безліч містичних таємниць, а також історичне минуле країни, що включає кілька війн. Танатотуризм включає концентраційні табори часів Другої світової війни. Є також кладовище Судфрідхоф та Замок Франкенштейна.

Той факт, що цвинтар Пер-Лашез є найвідвідуванішим цвинтарем у світі, може бути показником розвитку «темного» туризму у Франції. Сьогодні Франція є однією з найбільш відвідуваних країн світу не просто так. Дуже відомі Паризькі катакомби, замок Мартіваст та цвинтар Монпарнас.

Місця темного туризму в Великобританії є одними з найвідоміших у світі, тому що були використані в знаменитих романах, кримінальних романах, оповідань та багато інших. Стоунхендж, Лондонський Тауер, Лох-Несс, місця вбивств Джека Потрошителя, цвинтар Глазго, абатство Уїтбі та багато інших.

Італія вже багато років є центром католицизму, тому більшість туристичних «темних» об'єктів пов'язана з релігійними цінностями. Тому туристи найчастіше милуються колекцією скульптур із італійських гробниць. Всім відомі Помпеї, замок Монте-Белла, гробниці Сан-Мікеле, пам'ятник Ротта вважаються найпопулярнішими місцями Італії.

Іспанія – одна із найбільш відвідуваних країн світу. Вона входить до найпопулярніших у світі, в тому числі завдяки некрополю. Найцікавішими є місто-привид Бельчіте, масток Хурадо, ущелина Бадахос і відьмська печера Зугарамурді.

У скандинавських країнах темний туризм зосереджений на природних територіях, пов'язаних із містичними істотами, такими як тролі та привиди. Однак через географічну близькість країн Центральної Європи містичні історії про привидів можна зустріти і в датських історіях з привидами у замках, хоча й

у значно меншій кількості. Західне кладовище Копенгагена, Асістентський цвинтар і замок Драгсхольм є найбільш відомими для відвідування.

У Сполучених Штатах досить популярний некропольний туризм. Наприклад, на Хелловін багато мешканців збираються на цвинтарі в Брукліні, Нью-Йорк. Але окремим загадковим турам вже понад 40 років (наприклад, тур Hair-Raising Harpers). У США також чимало будинків та готелів з привидами. Справжнє місто, що оточує чаклунство, вважається Новий Орлеан. У цьому місті є готель 1891 року, власники якого не бояться розповісти про своїх привидів на офіційному сайті. Неподалік міста є болото Мунчак проклятий Королевою Вуду. Туристам пропонують відвідати містичне місце на човні на ніч.

У США є відомий Музей історії медицини Мюттера, який є музеєм медичних патологій, старовинних медичних інструментів та біологічних експонатів. Не кожному мандрівнику представлені тут виставки знайдуться привабливими та цікавими. Щоб оглянути музейні експонати, потрібен міцний розум та сталеві нерви.

У Чилі цвинтар Ла Норія вважається досить моторошним і популярним місцем. Саме місто колись було процвітаючим шахтарським містом, але після кількох важких часів бізнес занепав і зрештою впав. Занедбане місто-привид саме по собі досить страшне, але саме місцеве кладовище зробило це місто одним із найпопулярніших місць для дарк-туризму. Ходять чутки, що померлі на цвинтарі вночі встають з могил і гуляють містом. Крім того, на фотографіях відвідувачів часто з'являються їх зображення. Крім відомих випадків паранормальної активності, на цвинтарі є відкриті могили.

Одним із найвідоміших об'єктів «темного» туризму в Азії є Ліс Самогубець у Японії. Офіційна назва лісу – Аокігахара. Його площа становить 35 кв. км. Він розташований біля північно-західного підніжжя гори Фудзі. У японській міфології це місце вже багато років асоціюється з демонами та злими

силами. Дерева ростуть дуже близько один до одного, тому вітер тут дуже рідкісний, що робить ліс дуже тихим та похмурым місцем. Адміністрація міста робить все можливе, щоб не допускати людей до лісу. Багато вивісок англійською та японською мовами. Усі вони закликають нас задуматися про свої дії, адже тут дуже багато самогубств. За статистикою щороку тут реєструється близько 100 самогубств. Але вважається, що там багато невиявлених трупів.

Пропонуємо узагальнити світові об'єкти дарк-туризму, таблиця 1.1.

Таблиця 1.1.

Світові об'єкти дарк-туризму

№	Назва країни чи макрорегіону	Вид дарк-туризму	Назва об'єктів, пам'яток	Характеристика
1.	Польща	Танатотуризм	Залізнична станція Радегаст	Станція Радегаст - залізнична станція, звідки понад 140 000 осіб (переважно євреї) було депортовано до німецьких концтаборів у Польщі.
2.	Німеччина	Містичний туризм	Замок Франкенштейнів	Збудували в 1250 році на пагорбі Оденвальд Конрадом Райц фон Бройбергем. З цим замком пов'язані легенди про алхіміка та вченого Йоганна Конрада Діппела фон Франкенштейн. Існує думка, що він вмер внаслідок одного зі своїх експериментів та його душа досі блукає по замку.
3.	Франція	Некропольний туризм	Кладовище Пер-Лашез	Один з найбільших музеїв надгробної скульптури просто неба площею приблизно 48 гектарів.
4.	Великобританія	Танатотуризм	Місця скоєння злочинів Джеком-різником	Джек-Різник або Джек-Патрач — ім'я-псевдонім серійного вбивці у другій половині 19 століття. Жертвами Джека-Різника

				були жінки, які заробляли на життя проституцією. Більшість його злочинів було скоєно в громадських і напівгромадських місцях.
--	--	--	--	---

Продовження таблиці 1.1.

5.	Італія	Туризм катастроф	Помпеї	Це давньоримське місто в Італії, неподалік від Неаполя. Помпеї загинули внаслідок виверження вулкана Везувій.
6.	Іспанія	Містичний туризм	Печера відьом в Зугарамурді	Це маленьке місто, яке є в автономній громаді Наварра, на північ від Іспанії. Відоме як печера відьом, тому що здається, що в давнину там святкували язичницькі свята і вже відомо, що язичництво не підходить для католицької церкви. Потім, на початку XVII століття, між 1609 і 1614 роками, був розроблений цілий інквізиційний процес, в ході якого багато людей переслідували, захоплювали і засуджували, коливали мешканців як відьом.
7.	Данія	Некропольний туризм	Цвинтар Асістенс	Закладений у 1760 році, цвинтар Асістенс був призначений для найбідніших жителів Копенгагена, і повинен був розвантажити кладовища в межах міського муру. У 1711 році біля 23.000 данців померли від чуми, їх треба було десь ховати, і тоді почали закладати п'ять нових цвинтарів, серед них був і Асістенс.

Отже, можна дійти невтішного висновку, що у світі є достатня ресурсна основа для розвитку темного туризму та його підвидів (туризм катастроф, містичний туризм, некропольний туризм, танатотуризм). Усі регіони світу можуть запропонувати туристам цікаві та загадкові об'єкти, на основі яких можна розробити ще більше туристичних програм. Також люди люблять відвідувати місця стихійних катастроф та місця з перебільшеною енергетикою, де вони сподіваються відновитися ментально. Це дуже перспективний вид туризму, який з часом тільки набуватиме ресурсів для свого розвитку. [4]

1.3. Туристичні дестинації розвитку «темного» туризму в Україні

На сьогоднішній день Україна має особливе місце в рейтингу «темного туризму» серед інших країн, тому що пережила катастрофічні періоди і має що показати світу. В Україні розвиваються всі види темного туризму.

– Туризм катастроф (Чорнобильська зона відчуження). 26 квітня 1986 року на Чорнобильській АЕС сталася найбільша в історії атомної енергетики аварія. Вибухнув реактор четвертого блоку електростанції, розкидавши радіоактивні частинки йоду, стронцію та цезію на північ України, Білорусь, Росію, Прибалтику, Польщу, Швецію, Фінляндію та інші країни. Чорнобильська катастрофа призвела до величезних людських втрат та зробила Чорнобиль символом ядерної небезпеки в глобальному масштабі.

- Танатотуризм або туризм «смерті» (Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору» (Львів), тюрма «Бабин Яр» у Києві).

У 1889-1890 рр. у Львові за проектом архітектора Я. К. Яновського в стилі неоренесансу було збудовано будинок австро-угорської жандармерії-Тюрма на вул. Лонцького. Сама будівля тюрми була побудована під час приєднання міста до Польщі у 1918-1920 роках. У тюрмі знаходився Четвертий відділ Штаб-

квартири державної поліції, до повноважень якої входило боротися з «антидержавними» організаціями, такими як Організація Українських Націоналістів і Компартія Західної України. Неофіційно в'язниця спеціалізувалася на політв'язнях. У 1935 році в будівлю переїхала поліцейська слідча контора, і в'язниця стала використовуватися як слідчий ізолятор. Під час судового процесу, який відбувся у Львові у 1936 році, Степан Бандера, Ярослав Стецько, Микола Лебідь та інші підсудні сиділи у цій в'язниці. У сусідньому головному корпусі було розташоване КНВС. Працівниками цього КНВС було розстріляно близько тисячі в'язнів під час нападу Третього Рейху на СРСР.

Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору»-це Львівський меморіальний музей, заснований у 2016 році. На території, яка з 1941 по 1943 рік була частиною єврейського гетто, третього за величиною в окупованій нацистами Європі, та колонії № 25, однією з примусових радянських в'язниць, що з 1944 по 1955 роки була найбільшою установою такого типу на території сучасної України.

Бабин Яр – урочище на північно-західній околиці Києва. Простирається від Кирилівської вулиці до вулиці Юрія Ілленка між Кирилівською церквою та вулицею Олени Теліги. Перша згадка відноситься до 1401 року, коли ця земля належала до жінки-шинкарки, яка продала його домініканському монастирю. У 15-17 ст. його пам'ятали як «Бісова-баба». Бабин Яр набув всесвітньої популярності завдяки масовим стратам, особливо євреїв, у період з 1941 по 1943 рік німецьким окупаційним командуванням під час Другої світової війни.

- Містичний туризм: замки (Кременець (у Тернопільській області), Підгорецький, Олеський, Золочівський замки (у Львівській області), Антонієві печери Троїцько-Іллінського монастиря (у Чернігівській області)).

Кременецький замок – це фортеця, яка увійшла до історії під назвою імені його володарки – Бони Сфорца. Її можна порівняти з легендарним графом Дракулою. Кажуть, що королева жадала вічної молодості та краси та

використовувала кров безвинних дівчат. Їх кидали на загострені кінці ґратчастого даху однієї з веж замку Кременець та нижче володарка приймала нелюдський душ... Існує легенда про волосяний міст, з яким королева прибувала до замку. Є міф, що розказує про Бону, яка ховається в колодязі підземного палацу і на Великдень виходить із в'язниці тримаючи у роті золоті ключі від таємного скарбу, повного золота.

Підгорецький замок. Історія цього місця пов'язана з легендою про Білу Панну. Вацлав Жевуський одружився з 19-річною дівчиною Марією вже в старості. На той момент Вацлаву було близько 60 років, і більшість свідків стверджували, що він був страшенно ревнивою людиною. Він скрізь ходив за молодою дружиною і не дозволяв їй покидати замок. Дівчина, уникаючи божевільного чоловіка, втікала в парк, чим викликала ще більше підозр. І ось одного дня вона зникла. Ніхто й досі не знає, що з нею сталося.

Одеський замок. Найстаріший замок біля Львова. Заснований у 13 ст. для захисту від татарських орд у місті Олесько, яке належало між 1340 і 1366 роками галицько-волинському князю-Дмитру Любарту Гедеміновичу. За переказами, один із монахів, чех Ян Каспер, який втопився в колодязі під час Антонієвих днів, досі ходить по замку. Інша версія свідчить, що Ян любив жінок, через що його брати-ченці звинуватили його та замурували у стіні. Навіть сьогодні свідки стверджують, що бачили його тінь на стінах замку.

Золочівський замок. Працівники музею-замку запевняють, що там живе дух королеви Марії Казимири д'Аркуїн. Вважають, що певно вона прикипіла до цього палацу. Кажуть, що хоробра жінка командувала своєю армією під час турецької облоги. Також у замку ходили чутки, що вона правила країною через Яна Собеського. І вона була настільки безжальною та рішучою, що отруїла свого першого чоловіка. Однак вона була не єдина «володарка» замку. Чорний лицар – ще один привид, але цього разу зі Східного палацу. Працівники музею

підозрюють, що це король Ян Собеський, який продовжує шукати свою кохану навіть після смерті.

Антонієві печери Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові – містичне місце в Україні. Коли археологи 60-х років минулого століття почали досліджувати печери, одразу помітили, що там щось відбувається. Можна було почути звуки невідомого походження та також відчутти запах ладану. В одній із келій стоїть хрест, до якого в давнину прив'язували одержимих. Люди досі приходять до печери лікуватися. Геофізики помітили потужне джерело енергії. За їх словами, в надрах Болдіних гір знаходиться астероїд або його уламки.

- Некропольний туризм (Байкове кладовище у м. Київ, Личаківський цвинтар у Львові). Байкове кладовище. Некрополь у Голосіївському районі міста Києва є пам'яткою історії культури. Один із найвідоміших некрополів, збудований у 1834 р. Площа 72,47 га. Закрито через братські могили. Тут поховано багато знаменитих людей: Леся Українка, Богдан Ступка та ін.. Збереглися старі склепи, незвичайні скульптури та надгробки.

Личаківський цвинтар. Найстаріший цвинтар Європи у Львові має загальну площу 40 гектарів та достатньо багато експонатів – 24 каплиці, 2000 могил (або склепів), 500 скульптур тощо. Тут поховано понад 300 000 людей. З 1786 р. став відомим, тому що австрійська влада заборонила використовувати старі кладовища для заховання людей. Тоді там ховали тільки відомих людей: магнатів, мерів Львова та архієпископів.

В Україні є достатньо об'єктів для розвинення цієї галузі туризму. Проте Чорнобиль серед цих об'єктів виділяється окремо. «Темний» туризм в Україні є каталізатором мультикультурної туристичної комунікації, що має великий потенціал для створення позитивної репутації та іміджу країни на міжнародній арені. [5] В таблиці 1.2. представлена класифікація об'єктів темного туризму в Україні.

Таблиця 1.2.

Класифікація об'єктів «темного» туризму в Україні

Джерело: [6].

№	Найменування і місцезнаходження туристичного місця	Запропонований туристичний продукт	Особливості відвідування та сервісу туриста
<i>Туризм катастроф/стихійних лих (класифікація катастроф: катастрофи космічних тіл; в геосферах; в біосфері; катастрофи соціальні; техногенні; катастрофи в житті людей; катастрофи машин)</i>			
1.	Іллінецький метеоритний кратер, м. Вінниця; Бовтиський метеоритний кратер, м. Олександрія, Україна.	Екстрим-тур	Низький рівень сервісу/ Відсутність сервісу
2.	м. Прип'ять, Україна.	Екстрим-тур	Середній/Низький рівень сервісу/ Відсутність сервісу
<i>Туризм холокосту, геноциду, голодомору</i>			
3.	Музей Голодомору, м. Київ, Україна.	Екскурсійне відвідування	Середній рівень сервісу
<i>Туризм терору(місця минулих військових зіткнень та суворих історичних битв)</i>			
4.	Музей ВВВ, Київ; Музей ракетних військ, м. Побузьке Діорама «Битва за Дніпро», м. Дніпро Бункер Лінії Арпада, м. Жданієво Скала, Коростень Спадщанський ліс, м. Путівль Музей Суворова, м. Очаків.	Екскурсійне відвідування	Середній рівень сервісу
<i>В'язниці суворого режиму</i>			
5.	Лук'янівська в'язниця, м. Київ; Львівський ізолятор-музей політичних репресій, м. Львів, Україна.	Екскурсійне відвідування	Середній/Низький рівень сервісу
<i>Туризм кладовищ</i>			
6.	Личаківський цвинтар, м. Львів, Байкове кладовище, м. Київ, Україна.	Екскурсійне відвідування/ Екстрим-тури	Середній/Низький рівень сервісу/ Відсутність сервісу
<i>Місця тортур, смерті, страт</i>			
7.	Музей радянської окупації, м. Київ, Україна	Екскурсійне відвідування	Середній рівень сервісу
8.	Урочище «Бабин Яр», м. Київ, Україна	Екскурсійне відвідування	Середній рівень сервісу
<i>Містичний туризм (відвідування місць із природною/неприродною паранормальною активністю, замків і маєтків, оповитих історіями про привидів, а також місць, пов'язаних з інопланетянами)</i>			
9.	Храм Сонця, Карадагський заказник, Крим	Екскурсійне відвідування/ Екстрим-тур	Низький рівень сервісу/ Відсутність сервісу

Висновки до розділу 1.

Отже, можна зробити висновок, що пам'ятки темного туризму виконують роль не тільки місць для відвідування, але також і пам'яті по заглибленим при трагічних подіях. Смерть стала основним чинником виникнення темних туристичних дестинацій, бо катастрофи або злочини, які були скоєні людьми, залишили після себе достатньо руйнувань та скорботи. У параграфі 1.1. згадувалося, що частина темного туризму свідомо експлуатується, викликаючи складні етичні та моральні питання, пов'язані з поведінкою людей в цих місцях. Повага завжди має бути на першому місці, ніхто не має права «продавати» страждання інших людей.

Головна мета існування цих туристичних місць полягає в набутті нового філософського сенсу та закликання людей до миру та турботи один до одного. Існують також і інші місця дарк-туризму, які не пов'язані з трагічними результатами людської жорстокості. Є окультні місця, містика яких приваблює до себе великий потік книголюбів або просто зацікавлених людей.

В Україні більш за все популярні «сумні» місця, які пов'язані з великою кількістю смертей. Чорнобильська катастрофа у свій час стала великим шоком для людства. Також є багато дестинацій пов'язаних з результатами Другої Світової війни.

Отже, для будь-якої країни важливо шукати нові можливості та розвивати нові туристичні пропозиції, включаючи екстремальні та сумні тури. Якщо є попит, має бути і пропозиція, тому що в цілому похмурі тури часто допомагають відновити фізичну силу (заспокоїтися); відпочити від повсякденності; розширити кругозір; дають можливість познайомитися з іншими мандрівниками та місцевими жителями, та у цілому збільшує інтерес до історичного минулого. Але найголовніше, що сприяє розвитку таких турів, це

можливість дізнатися правду про певні події та уникнути повторень, у тому числі трагічних сторінок нашого минулого.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ РОЗВИТКУ «ТЕМНОГО» ТУРИЗМУ НА ПРИКЛАДІ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ЗОНИ ВІДЧУЖЕННЯ

2.1. Чорнобильська зона відчуження як дестинація «темного» туризму

Назва «Чорнобиль» асоціюється з найстрашнішою і найбільшою ядерною катастрофою, яка коли-небудь мала місце в цьому світі. Його відомість принесла світові в 1986 році після вибуху одного з реакторів на Чорнобильській АЕС, яка була побудована для задоволення зростаючих потреб в енергії колись існуючого СРСР. Перебуваючи в 120 км від Києва – столиці України, і поблизу кордонів з іншими державами, вибух 4-го енергоблоку призвів до радіоактивного забруднення понад 200 тисяч квадратних кілометрів. Радіоактивне забруднення також досягло скандинавських країн, включаючи Норвегію, Фінляндію та Швецію, а також деяких європейських країн поблизу Італії. За словами вчених, найбільшої шкоди зазнали сусідні країни, такі як Білорусь та Росія. 27 квітня було евакуйовано близько 50 тисяч людей із міста Прип'ять, яке нині називають «містом-привидом», після чого відбулася евакуація всього населення 10-кілометрової зони навколо АЕС. В наступному місяці кількість евакуйованих перевищило 150 тисяч. Мешканцям пообіцяли дозволити повернутися через декілька днів, але вони так і не мали можливості це зробити, коли радянський уряд визначив масштаби катастрофи. Нині нежилі будинки та будівлі з усіма особистими речами, залишеними мешканцями, стали одним із найпривабливіших місць для відвідування в Чорнобилі. Близько 600 тисяч людських життів, які проживали на забруднених територіях, отримали негативні наслідки катастрофи у вигляді різних форм захворювань, таких як рак, лейкемія та інші серцеві та хронічні захворювання. Фактичне число загиблих в результаті катастрофи поки не встановлено. Згідно з даними ООН, у 2005 році від радіоактивного опромінення

загинули приблизно 4029 осіб. За оцінками Грінпіс, загальна кількість загиблих і поранених може коливатися від 90 000 до 350 000.

Чорнобиль є відносно новим місцем темного туризму, порівняно з іншими, і він почав набирати популярність як місце ядерної катастрофи лише після катастроф на Фукусімі та Нагасакі. Після аварії на Чорнобильській АЕС територія навколо неї була евакуйована, а доступ на територію обмежили. В зону мали право входити лише науковці та частина робітників зі спеціальними дозволами. У листопаді 2011 року українська влада оголосила Чорнобиль безпечним місцем для відвідування туристами, однак вони вимагали, щоб усі екскурсії в цьому місці контролювали професійні гіді, та влада не бере на себе жодної відповідальності за негативні наслідки для здоров'я, які можуть статися з мандрівниками після візиту. Вони також представили набір правил для всіх відвідувачів, включаючи заходи безпеки та інструкції щодо безпеки, захисного одягу та можливих небезпечних місць у місцях призначення з високим рівнем радіації. Незважаючи на те, що ієрархія потреб Маслоу не пов'язана з темним туризмом, її можна використовувати для пояснення мотивації туристів у цілому. Згідно з ієрархією потреб Маслоу, бажання відвідати обмежене місце може належати до 4-го та 5-го рівнів піраміди, найвищих рівнів потреб, які пов'язані з самореалізацією та повагою.

Ризик і відчуття успіху від відвідування зон обмеженого доступу, які недоступні для інших людей, можуть бути причиною незаконних в'їздів, оскільки люди хочуть почуватися вищими за інших. Складність подорожі до місця призначення та проблеми з доступністю місця можуть бути ще однією причиною, чому люди хочуть відвідати це місце, що дає їм відчуття успіху за те, що вони мають сміливість подорожувати в місця з високим рівнем радіації та ризиками для здоров'я, де ніхто б інший не пішов. Оскільки потреби в самореалізації та повазі задовольняються через почуття виконаного обов'язку, досягнення та саморозвиток. Чорнобиль є відповідним місцем для тих людей,

які хочуть вивчати історію або відвідувати місця призначення з іншою освітньою метою (радіація, флора та фауна, ядерна енергія, тощо), іншими словами розширити свої знання, що є однією з вищих форм самоактуалізації [7].

З 1990-х років до Чорнобильської зони відчуження можна було потрапити лише нелегально після техногенної катастрофи. Це були невеликі групи, які здебільшого склалися з мандрівників і дослідників-екстремалів. З моменту запуску у 2007-2009 роках комп'ютерної гри "S.T.A.L.K.E.R" української компанії GSC Game World, яка спровокувала другу хвилю нелегальних іммігрантів, які намагалися проникнути в регіон. Третя хвиля нелегальних поїздок відбулася після того, як на YouTube-каналі було розміщено відео відвідин цього району. З приводу незаконного "переслідування" туристів до Мінприроди та адміністрації області повідомили, що посилюватимуть безпеку та адміністративну відповідальність за несанкціонований виїзд до Чорнобиля. Тим часом, дозиметричний моніторинг показав різке зниження рівня радіації після аварії. Тому, на думку влади та турфірм, на офіційному маршруті туристам ризику немає. Уряди та громади регіону говорять про максимальну підтримку офіційного чорнобильського туризму.

Інформаційна, медійна та інфраструктурна підтримка відіграють важливу роль у поширенні темного туризму на рівні окремих дестинацій. Збільшення попиту пов'язане також із 30-річчям катастрофи. Однак основною причиною підвищеного інтересу до Чорнобильської АЕС є вихід серіалу НВО «Чорнобиль» (6 травня 2019 року), в якому розповідається про аварію 1986 року та наслідки її виведення з експлуатації. На весну 2019 року на IMDb було вже близько 20 фільмів. Цей серіал посів перше місце у рейтингу найкращих серіалів світу. [8]

У липні 2019 року президент України Володимир Зеленський оголосив про свої наміри зробити Чорнобиль відкритим місцем для туризму після завершення будівництва нового саркофага, зменшивши радіаційні викиди, і

дозволити цьому місцю приймати більше туристів. Ще однією причиною такого оголошення було усвідомлення потенціалу Чорнобиля як туристичної привабливості, оскільки він мав дуже успішний рік (2019), прийнявши понад 124 000 відвідувачів і принісши економіці України понад 100 мільйонів доларів через індустрію туризму. За словами Президента, зробити Чорнобиль офіційним місцем темного туризму є одним із способів змінити його імідж як місця найстрашнішої ядерної катастрофи у світі. Він висловив надію, що таким чином вдасться зберегти та розвинути туристичну інфраструктуру міста та зберегти екологічні умови в належному стані, оскільки територія була безлюдною протягом 35 років.

Після цієї заяви було зроблено багато роботи, щоб перетворити Чорнобиль на привабливий туристичний напрямок:

- планувалося будівництво туристичного центру для іноземних туристів у Чорнобилі;
- проблеми з доступністю та обмеження на зйомку мали бути усунені;
- для дестинації було створено логотип та спеціальний сайт;
- міністерство культури та інформаційної політики планувало подати заявку на включення Чорнобильської зони відчуження до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО;
- було оновлено зміст екскурсій, вони стали більше гнучкі, враховуючи переваги клієнтів;
- збільшення кількості туроператорів: станом на 2020 рік було 33 туроператора, тоді як у 2018 році їх було лише 10. [7]

Сьогодні Чорнобиль – це місце зелені та життя, гілок, що провисають під перестиглими плодами, і диких тварин, які за десятиліття нашої відсутності почали втрачати недовіру до людей. Місто Прип'ять як культурний проєкт, у рамках якого радянська модерність втілила обіцянку тотального контролю над радянською людиною, технікою та природою, саме по собі є ефективним

штучним простором. Він нічим не відрізняється за структурою від своїх західних аналогів, провал яких уже є кілька прикладів, останньою з яких є ядерна катастрофа на Фукусімі. Цікаво відзначити, що масова культурна інсценізація провалу та занепаду також є невід'ємною частиною сучасної масової культури, завдяки якій просторі піддаються постійній трансформації. [9]

Чи можна було б тлумачити Чорнобиль як «соціально прийнятне середовище» є дискусійним; незважаючи на його зростаючу популярність, темний туризм все ще вважається нішевою формою подорожей. Саме тому, що Чорнобиль залишається активним місцем руйнування, його твердо відносять до найтемнішого туристичного спектру Стоуна, поряд із такими латентними місцями, як концентраційні табори, незважаючи на те, що масштаб смерті непорівнянний. Подія 1986 року мала ефект хвилі, який можна відчутти в сьогоденні у вигляді мутацій і раку, виявлених у місцевій дикій природі, добровольцях-прибиральниках і колишніх жителях, а наслідки аварії триватимуть тисячоліттями. Література про темний туризм і Чорнобиль є особливо актуальною в контексті мотивації відвідувачів, але варто лише поглянути на популярність антиутопічних і постапокаліптичних романів, телешоу, фільмів і відеоігор, щоб зрозуміти, як це, здається, людська природа звикла водночас боятися й романтизувати місця руїн і минулих травм.

За іронією долі, Чорнобиль є відносно «незіпсованим» з точки зору кількості туристів, які досліджували його на сьогоднішній день, і, безсумнівно, пропонує унікальний і «несподіваний досвід». Численні відгуки на TripAdvisor та анкета відповіді посилаються на той факт, що екскурсоводи свідомо уникають перетину з іншими екскурсійними групами. Семіотика небезпеки зустрічається раніше навіть до початку своїх турів і після їх завершення; відвідувачі повинні придбати спеціальну страховку та пройти перевірку на радіацію після виходу з міста. [10]

У певному сенсі Чорнобиль сакралізований як передчуття падіння цивілізації, яке колись може актуалізуватися. Стаття журналу New York Times від 29 березня 2020 року у розпал пандемії COVID-19 надає достовірності цій ідеї. Автор прямо заявляє, видаючи себе майже готичною фігурою, що був у певному збоченому паломництві: хотів побачити, як виглядає кінець світу. Він хотів переслідувати його руїни і, щоб вони його переслідували. Таким чином, страх може бути таким же стимулом для подорожей, як і цікавість, і в невизначеному світі темний туризм дає нам можливість втекти від теперішньої реальності та є інструментом для спостереження за тим, що може статися, якщо історія повториться. Скринька Пандори містила надію разом із усіма негараздами, які виникли на волю, і парадоксальний оптимізм можна знайти в місці темного туризму. Для спостерігача можливість спостерігати за місцем означає, що ще є виживання. На диво багатьох відвідувачів, навколо Чорнобиля та по всій зоні відчуження є велика кількість рослин і диких тварин, деякі з яких раніше перебували під загрозою зникнення, а тепер процвітають. Лисиці будуть їсти хліб з долоні, а навколо грандіозні символи колишнього режиму поступаються місцем квітам, ягодам і мурашкам. Популяції борсуків, бобрів і видр також процвітають, а також історичний хижак кабана, вовк. Більші та сором'язливі тварини, які зазвичай уникають людей, на сьогоднішній день почувуються краще, ніж менші. Але все одно радіоактивні забруднювачі, пов'язані з Чорнобильською катастрофою, спричинили генетичні пошкодження та збільшили частоту мутацій, багато досліджень також виявили фенотипові ефекти, які корелювали з зареєстрованими рівнями генетичного пошкодження. В одному випадку респондент написав, що одним із речей, які справді були приємні під час нашого візиту, було побачити, як природа бере верх, повертаючи те, що вона колись втратила. Інший поскаржився, що дика природа процвітає без людей у цьому районі, та той факт, що радіація менш шкідлива для них, ніж контакт з людьми, пригнічує.

Дармон Ріхтер (британський письменник та фотограф), який провів багато часу зі спільнотою Сталкерів (і сам брав участь у неофіційних візитах до Зони відчуження), у своєму інтерв'ю визначив, що замість того, щоб просто позначати всіх порушників у Зоні як сталкерів, точніше було б використовувати термін «нелегальні туристи» — і саме так їх офіційно називає адміністрація. У цій групі він би використовував термін «Сталкер» лише для людей, які себе вважають такими. Але все ж ця група варіюється від еко-відлюдників, які здійснюють майже шаманські подорожі територією зони й ніколи нікому не діляться подробицям до людей із десятками тисяч підписників в Instagram, які знімають відео в зоні та іноді залишають графіті.

Для деяких сталкерів небезпека, здається, змішана з торівським прагненням до самоізоляції. Інший український сталкер повідомив, що для нього перші кілька разів основною мотивацією було бажання побачити місто Прип'ять без обмежень, але з часом все змінилося та його головною мотивацією стало відпочити від людей, поринути в єдине доступне для нього місце суцільної дикої природи. Тут знов видно привабливість дикої природи для відвідувачів і погляд на Чорнобиль як утопію, а не антиутопію, що стосується відвідувачів під час санкціонованих турів. Більшість людей, яких Ріхтер зустрічав, приходили, щоб побачити сцени життя і прогрес, ніж лиха. [11]

Григорчук провів автоетнографічне дослідження Чорнобиля і визнав, що він є досить універсальним, щоб бути включеним до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Хіросіма та Освенцім, обидва добре відомі напрямки темного туризму, вже внесені до списку культурної спадщини через їхнє історичне значення та вплив, який вони мали на місцеву спадщину; особливо останнє, оскільки японський уряд наполегливо працює над тим, щоб показати спадщину як символічне місце надії та місце для навчання випадково не забувати про трагічне минуле. Крім того, включення Чорнобиля до цієї «престижної» групи допомогло б популяризувати «місце пам'яті» та підвищити

обізнаність про шкоду, завдану ядерними аваріями. Крім того, визнання об'єктом Всесвітньої спадщини економічно покращить розташування та сприятиме більш стійкому та безпечнішому туристичному досвіду. Попередня література також закликала до більш узгодженої структури кваліфікованого персоналу, оскільки наразі не існує універсальних стандартів навчання для туроператорів у Чорнобилі. На своїх умовах працюють як українські, так і іноземні туристичні компанії. Чорнобиль став «гарячою точкою» для туристів після того, як його ненавмисно розрекламували через серіал НВО «заснований на реальних подіях», який підвищив рівень громадськості про це місце через платформи соціальних мереж. Подібні приклади в минулому можна побачити у фільмах і літературі, таких як «Список Шиндлера» (1993), «Піаніст» (2002) і «Щоденник Анни Франк» (1952), які викликали у людей цікавість досліджувати темні місця. У цьому процесі виник європейський туризм Голокосту. Дослідження показують, що люди схильні вивчати плани подорожей у соціальних мережах і шукати опубліковані фотографії та повідомлення в Інтернеті, які «стали новими листівками», причому більшість людей дуже довіряють досвіду людей в Інтернеті. Однак проблема з наївністю людей виникає, коли соціальні медіа використовуються в аморальному способі або таким, що порушує конфіденційність, у результаті чого люди вірять у фальсифіковану інформацію або отримують доступ до нечутливого матеріалу.

Етичний конфлікт виникає під час використання соціальних медіа в похмурих місцях, коли вони починають негативно впливати на місця, зменшуючи їхнє фактичне існування. За останні пару років громадський резонанс з цього питання можна спостерігати в багатьох різних контекстах, наприклад, Меморіальний музей Освенціма опублікував публічну заяву у своєму акаунті в Twitter, в якому закликав людей поважати територію під час фотографування на залізничних коліях.

Чорнобиль зіткнувся з іншим типом явища, коли туристи почали знімати свої захисні костюми, які захищають їх від низьких рівнів радіації, щоб позувати для фотографій, деякі навіть одягнені лише в купальниках. Такий соціальний тренд привернув увагу творця серіалу «Чорнобиль» Крейга Мейзіна; він закликав до неадекватної поведінки та попросив майбутніх туристів місця ядерної катастрофи зберігати повагу до «всіх, хто страждав і жертвував». Загалом туристи, які «поглядають на селфі», привернули загальну увагу до своєї поведінки, оскільки вони не лише беруть участь у туристичній фотозйомці, «а й штучно створюють її», особливо з розвитком впливу маркетингу. Щоб уникнути попереднього хибного уявлення про місце, кілька темних туристичних організацій, від державних організацій до приватних туроператорів, наполегливо працювали над створенням інформаційних та освітніх веб-сайтів, щоб допомогти туристам спланувати свої візити та повідомити їм, чого очікувати, таких як правила та заходи безпеки, перед їх візитом.

Існує також небагато досліджень щодо того, яку взаємодію викликають моторошні матеріали/селфі, розміщені в Інтернеті, особливо в групах соціальних мереж і на форумах. Існує дилема між правом на самовираження в Інтернеті (селфі як форма свободи слова) і чутливістю обстановки. Деякі вчені раніше запропонували, щоб у майбутніх дослідженнях спробували зрозуміти «елементи, що викликають емоційну інтенсивність під час досвіду, визначивши способи, за допомогою яких як негативні, так і позитивні емоції викликаються різним контекстом», у цьому випадку обставини селфі в соціальних мережах.

По-перше, має бути розуміння того, який емоційний конфлікт виникає між зацікавленими сторонами, екскурсоводами та туристами чи людьми, які публікують селфі. По-друге, які емоції викликають жахливі селфі у спостерігачів, і які в результаті взаємодії (позитивні, нейтральні чи негативні коментарі).

Характер цього дослідження є пошуковим із застосуванням багатьох методів дослідження, оскільки воно намагається зрозуміти проблему, яка не була чітко визначена. [12]

2.2. Характеристика «темного» туризму на прикладі Чорнобилю

Сьогодні чорнобильський туризм набув значного розвитку. Є 1-денні, 2-денні, 3-7-денні тури, приватні тури та екскурсії до центра Чорнобиля, тури по серіалу НВО, авіа екскурсії, екскурсії на велосипедах та каное. Нещодавно у забороненій зоні діяли 24 туристичних маршрутів. [13] Нижче у таблиці 2.1. представлені туристичні маршрути, які були популярні до епідемії коронавірусної хвороби та воєнних дій в Україні.

Таблиця 2.1.

Туристичні маршрути в Чорнобильській зоні відчуження

Джерело: [14]

30-кілометрова зона		
№	Назва маршруту	Характеристика
1	Контрольно-пропускний пункт (КПП) «Дитятки»	с. Черевач – м. Чорнобиль. - огляд уцілілих будівель в селах Залісся та Копачі;
2	м. Чорнобиль	- майданчик біля Свято-Іллінського храму;
3	м. Чорнобиль	Пішохідна прогулянка, огляд міста та виставки техніки та роботів, які застосовувалися при ліквідації аварії, - пам'ятник «Тим, хто врятував світ», - меморіальний комплекс «Зірка Полин», - Свято-Іллінська церква;
4	м. Чорнобиль	- с. Паришів.
10-кілометрова зона Чорнобильської АЕС (КПП «Лелів»)		
5	м. Чорнобиль	ЧАЕС – КВ «Вектор» - дезактивований Рудий ліс на місці західного радіоактивного сліду від першого, найпотужнішого викиду від вибуху 4 – го енергоблоку, - покинутий вантажний порт, - кладовище для барж і кораблів;
6	м. Чорнобиль	Чорнобильська атомна електростанція (ЧАЕС); - меморіал біля адміністративного корпусу, - Саркофаг (оглядовий майданчик, годування сомів),

		- недобудовані градирні третьої черги АЕС;
--	--	--

Продовження таблиці 2.1.

7	м. Чорнобиль	м. Прип'ять - міст смерті, - парк атракціонів (символ Прип'яті – «Чортове колесо»), - дитячий садок і школа, - пристань з затопленим причалом, - будівля міліції СІЗО, - будівля міськвиконкому – перший штаб ліквідації наслідків аварії, - готель «Полісся», де був спостережений пункт коректування вертолітних операцій над руїною 4 – го реактора, - басейн «Лазурний», - лікарняний комплекс медико – санітарної частини (МСЧ – 126);
8	м. Чорнобиль	- військове містечко Чорнобиль – 2, - секретна радіолокаційна станція (радар) ДУГА – 1;
9	м. Чорнобиль	с. Красне;
10	м. Чорнобиль	сmt. Поліське;
11	м. Чорнобиль	ПТ «Казковий»;
12	м. Чорнобиль	с. Бички;
13	м. Чорнобиль	с. Опачичі – с. Купувате;
14	р. Уж (водний)	р. Прип'ять до м. Чорнобиль;
15	р. Дніпро (водний)	р. Прип'ять – р. Дніпро до с. Теремці;
16	р. Дніпро (водний)	р. Дніпро до м. Чорнобиль;
17	р. Дніпро (водний)	р. Прип'ять до залізничного порту;
18	р. Дніпро (водний)	р. Прип'ять – р. Брагінка до с. Ладжичі;
19	КПП «Дитятки (повітряний)	с. Черевач – м. Чорнобиль;
20	КПП «Зелений мис» (повітряний)	с. Опачичі (с. Оташів) – м. Чорнобиль;
21	м. Чорнобиль (повітряний)	р. Уж – с. Рагівка;
22	КПП «Зелений мис» (велосипедний)	с. Опачичі;
23	м. Чорнобиль	«Шерп»;
24	м. Чорнобиль	«Європейський історичний».
<i>Пам'ятки та місця, що недоступні для огляду</i>		

- місцевості з високим рівнем радіації, не затвержені в офіційних маршрутах;
- занедбані впродовж 30 років споруди, з конструкцій яких вирізано багато металу. Є необхідність пересуватися групами та чітко виконувати інструкції гіда;
- підвал лікарні, куди були скинуті обладнання та одяг рятувальників;
- «слонова нога» – багатотонна суміш розплавленого ядерного палива, змішаного з піском і бетоном, що є джерелом потужного гамма-випромінювання.

Заселитися туристи можуть у хостелах «Десятка», «Полісся», «Stalker Hotel&Hostel» або «Прип'ять». [13]

У 2021 році Чорнобильську зону відчуження в Україні відвідали близько 73,1 тис. туристів. 3 роки тому через епідемію Covid-19 кількість відвідувачів різко впала. Туризм досяг піку в 2019 році з понад 124 400 відвідувачами, оскільки міні-серіал НВО про Чорнобильську катастрофу викликав інтерес до регіону. На рис. 2.1. можна розглянути популярність відвідувань Чорнобильської зони за останні роки.

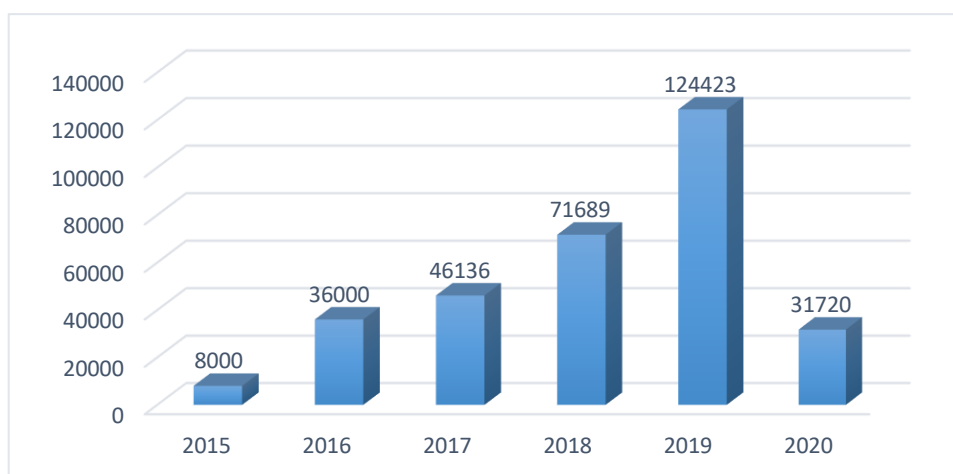

Рис. 2.1. Динаміка кількості відвідувачів зони відчуження [15], [16]

Варто зазначити, що до зони відчуження активно їхали громадяни різних країн світу. Так у 2019 р. вони склали 79% від загальної кількості відвідування. Громадяни України становили 21%. Найбільша кількість іноземних туристів –

(15%) прибула з Великої Британії. Серед іноземних відвідувачів є також поляки, німці, американці, чехи та ін. [17]

На рис. 2.2. вказано численність відвідувачів серед інших країн.

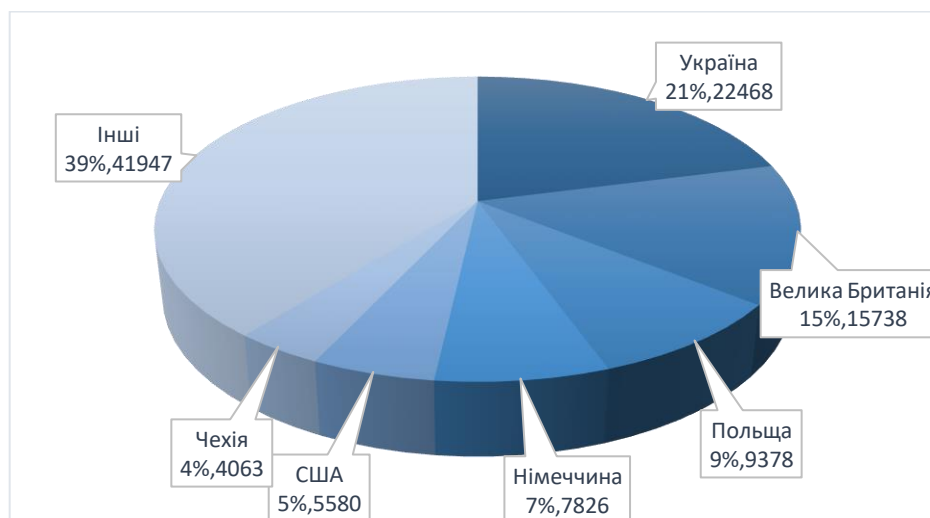

Рис. 2.2. Статистика відвідувань Чорнобилю серед інших країн [18]

Тепер відвідувати Чорнобиль безпечно, рівень радіації дуже низький, як і під час трансатлантичних рейсів, але діють дуже суворі правила. Для одноденної поїздки середня ефективна доза від вдихання заражених аерозолів (без маски) становить 1,3 мЗв на людину, що є меншою, ніж потенційно ефективна доза, отримана в результаті досліджень у сильно забруднених районах, таких як комплекс Юпітер, де сукупна доза всіх виміряних нуклідів, які збирає маска-фільтр МП-5, становить 1,4 мЗв. Незважаючи на всі складні причини дарк-туризму, для багатьох людей головною привабливістю цих поїздок все ще є уявлення про ризик, але очікувані дози вважаються настільки низькими, що фактичний ризик здається незначним. Побувати в зоні відчуження можна тільки з офіційним чорнобильським гідом. Відвідувачі Чорнобиля під час в'їзду та виїзду із зони відчуження проходять перевірку на радіаційне опромінення.

Більшість відвідувачів дотримуються стандартного маршруту, обмежуючи відвідування кількома годинами на день. Людина, яка піддається найбільшому ризику, ймовірно, гід. У будинки та інші місця іноді заходять спеціальні відвідувачі, які називають себе «сталкерами» (такими зображені

брати Стругацькі в романі «Пікнік на тротуарі», назва фільму А. Тарковського), які проникають у приміщення та інші місця, навіть куди не очікуються відвідування, де радіоактивний пил може бути легко повторно суспендований. Деякі використовують маски з фільтрами, щоб зменшити ризик прямого вдихання в таких місцях. Відвідування Чорнобильської зони відчуження вони вважають видом екстремального спорту. До таких місць можна віднести, наприклад, комплекс «Юпітер» або лікарню в Прип'яті, де зберігається брудна уніформа пожежників.

Але є й інші дивовижні місця, які пропонують туристам чудові можливості для фото. В одній кімнаті був рукописний щоденник з останньою датою 1985 рік, а в іншій кімнаті була шафа, повна старих пляшечок з таблетками, викладених у ідеальний ряд. Під час екскурсії сотні протигазів були розкладені для відвідувачів на підлозі початкової школи.

Туристи з нетерпінням чекають наступної хвилі високого рівня радіації, вимірюючи лічильниками Гейгера. Показники в певному місці за межами школи перевищували поглинуту дозу опромінення більш ніж у чотири рази. Це майже в 14 разів перевищує небезпечний рівень опромінення 0,3 рад (в середньому по Україні близько 0,12 рад).

Це був той самий ширяючий пристрій над водяним отвором у сусідньому тематичному парку, який нагадує фільм жахів з колесом огляду, яке має візки, що звисають нитками з іржавої сталі. Екскурсоводи попереджають мандрівників про те, що вони занадто близькі з двох причин: потенційні частинки радіації та пошкодження, схильне до небезпеки.

З цієї ж причини не рекомендується нічого їсти та пити на території готелю, окрім обідньої зони. У ресторані, що нагадує школу, подають прості салати та українські страви ззовні. Перед входом гості повинні пройти через прилад, який вимірює рівень радіації кожної людини.

Через постійну нестабільність у Чорнобильській зоні туристам доводиться проходити різноманітні бюрократичні процедури, щоб відвідати цю територію. По-перше, відвідувачі повинні отримати дозвіл на вхід у заборонену зону. Розгляд заявки займає не менше 10 днів. Після схвалення відвідувачі Чорнобиля повинні забронювати ліцензований груповий тур або придбати приватний тур. Поїздка в Чорнобиль може тривати від одного до кількох днів. Найпопулярнішим варіантом залишається одноденна поїздка. Приблизно за 4000 гривень туристи можуть здійснити 12-годинну подорож до одного з найбільш радіоактивних місць у світі. Приватні тури дорожчі, але пропонують вищий рівень безпеки та більш детальні коментарі. Індивідуальні особи можуть забронювати один квиток, але вони повинні бути частиною більшої групи або приватного туру. Для багатьох поїздок потрібна страховка. Дрес-код Чорнобиля закликає відвідувачів прикривати більше шкіри. Довгі рукави, брюки та закрите взуття – найкращий одяг для цієї подорожі. [19]

Приватні компанії організують оглядові екскурсії по місцевості. Ціни майже не відрізняються між туристичними агентствами. В середньому це коштує 2000 гривень на день для жителів України та 4000 гривень на день для іноземців. І за кожного туриста оператор повинен сплатити внесок Державному агентству забороненої зони. Як повідомляє biz.nv.ua, внесок іноземних компаній становить 2 тис. грн і 632 грн з кожного туриста. Українці платять менше: 500 грн з автобуса та 132 грн з кожної людини. [20], [21]

Можна підрахувати, що навіть у найприбутковіший рік регіону (2019) держава заробила на чорнобильських туристах близько 10 мільйонів доларів. Важливо відзначити, що того року уряд виділив 1,4 мільярда вічнозелених дерев для забезпечення безпечного середовища на енергоблоків і об'єкта "Укриття".

З кожним роком зростає кількість туристів і репутація району. Кількість відвідувачів зросла з менш ніж 1000 на початку 2000-х років до майже 7000 у 2009 році та 63 000 у 2018 році. [20]

В туристичній агенції SoloEast, яка вже 20 років організовує тури в куточки Чорнобиля, побачили зріст бронювань на 35% на стан 2019 року. [22]

Але 2019 рік став переломним для місцевого туризму. З початку 2019 року Чорнобильський регіон відвідали понад 120 тисяч туристів, що значно перевищило кількість відвідувачів, які очікувалися того року. Це новий абсолютний туристичний рекорд області. За даними зони відчуження, близько 80% відвідувачів приїхали з-за кордону. Іноземними рекордсменами є Велика Британія, Польща, Німеччина, США та Чехія. [20]

Відомо, що придбання туристичних послуг передбачає користування природним середовищем, тобто теоретичну та практичну діяльність, спрямовану на забезпечення оптимального використання природних ресурсів у туристичних цілях. Слід зазначити, що природне використання включає заповідний, рекреаційний, русальний та урбанізований типи.

Учасники туристичного ринку відреагували на зростання кількості туристів, які відвідують Чорнобильську зону відчуження. «Чорнобиль-ТУР» – туристичне агентство, яке має ліцензію Міністерства розвитку, економіки, торгівлі та сільського господарства України. Це об'єднання організацій та окремих експертів у сфері екології та туризму в зоні відчуження. Цілі проєкту: ліквідація «інформаційного забруднення» суспільства, спричиненого аварією на ЧАЕС, організація лекцій та тренінгів для початківців та експертів безпосередньо на місці аварії, навчання поведінці людини під час впливу радіації та правилам виживання при техногенних катастрофах. Серед туристичних продуктів цього туроператора:

- авіатур до Чорнобиля;

- індивідуальні програми з відвідуванням зон відчуження на 1-2 дні;
- туристичні водні маршрути;
- екскурсії в серце Чорнобильської АЕС;
- тури за мотивами серіалу “Чорнобиль”
- тури на байдарках і каное
- Чорнобиль-2 (Дуга-1).

«Чорнобиль ТУР» включає радіаційний захист туристів, навчання виживанню, радіаційний захист туристів під час подорожі тощо. Ці питання опрацьовуються науково-дослідним відділом. [23]

У таблиці 2.2. пропонуємо розглянути цінову політику «Чорнобиль ТУР» станом на 2022 рік. Ціни вказані в доларах, так як акцент робиться на іноземну аудиторію.

Таблиця 2.2.

Ціни на тури в зону відчуження туристичного оператора «Чорнобиль тур», з особи, USD

Джерело: [24]

Ододенна екскурсія			
для громадян України (зі знижкою):	55		
для громадян інших країн	115		
екскурсія англійською мовою	130		
Дводенна екскурсія			
для громадян України (зі знижкою):	140		
для громадян інших країн	280		
екскурсія англійською мовою	280		
Повітряні тури, літак			
Без опцій		+трансфер	+трансфер+гід
3 особи, група	240	260	-
2 особи, група	360	390	420
1 особа	715	780	840
Повітряні тури, гвинтокрил			
3 особи, група	680	690	-
2 особи, група	1000	1035	1065
1 особа	2000	2075	2125
Екскурсія "Локаціями зйомок міні-серіалу" Чорнобиль "в Києві"			

для громадян України	150
для громадян інших країн	190
Одноденний груповий водний тур (каячний)	
для громадян України	185
для громадян інших країн	210
Дводенний груповий водний тур (каячний)	
для громадян України	275
для громадян інших країн	345

Туристична безпека – це система, яка слідкує за особистою безпекою туристів під час подорожі та надання послуг, захищає їхнє майно та запобігає завданню шкоди навколишньому природному середовищу. На сайті «Державного агентства України з управління зоною відчуження» розміщено різноманітні інформаційні матеріали, які підтверджують безпеку запланованої поїздки. На офіційному веб-сайті Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України розміщено різноманітну інформацію щодо стандарту ISO 20611 щодо пригодницького туризму, передового досвіду сталого розвитку туризму, вимоги та рекомендації для постачальників, мета яких полягає в тому, щоб запропонувати такі туристичні послуги споживачам. Також представлено низку інформаційних матеріалів про те, як можна мінімізувати або пом'якшити негативні екологічні, економічні та соціальні наслідки туризму та посилити його позитивний вплив. Цей сайт містить додаткову статистичну інформацію про туристичну діяльність, опубліковану Всесвітньою туристичною організацією (UNWTO) - Tourism Highlights 2018. На цьому сайті присутні фахівці “Державного агентства України з управління зоною відчуження”, ДСП «Екоцентр» та Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника. Управління прийому відвідувачів, делегацій та проведення заходів у зоні відчуження (структурний підрозділ Державного агентства України з управління зоною відчуження) надає інформаційну допомогу туристам та гостям, які планують відвідати Чорнобильську зону. Інтерес до функціонування

та розвитку Чорнобильської зони виявляють не лише туристи чи відвідувачі, а й митці, письменники та фахівці різних сфер діяльності. Медіа-туризм передбачає відвідування журналістами Чорнобильської зони відчуження та публікацію своїх знахідок у звітах. Таким чином, медіа-туризм є важливим чинником розвитку міжнародного ринку туристичних послуг і викликає (надмірний) інтерес певних категорій туристів. До низки практичних заходів, які можуть підвищити інтерес споживачів до придбання путівок до «Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника» на туристичному ринку, можна віднести:

- розробку оновленої стратегії розвитку Чорнобильської зони як туристичної дестинації;
- створити сучасну систему, яка дозволить більш комплексно візуалізувати презентації туристичного продукту в регіоні для взаємодії зі ЗМІ, журналістами, письменниками, художниками та іншими зацікавленими аудиторіями;
- розміщення на офіційному сайті Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України (розділ «Туризм») інформаційних матеріалів, які сприяють популяризації туризму та забезпеченню його безпеки в Чорнобильській зоні відчуження;
- розробка комплексу заходів щодо взаємодії суб'єктів туристичної діяльності з державними структурами для підвищення інтересу споживачів до послуг екстремального туризму на ринку міжнародного туризму;
- ввести тематику питань до навчальних програм спеціалізації «Туризм» (без зміни загальної кількості годин), що відображають безпеку туристичних подорожей цим регіоном тощо. [23]

Варто зазначити, що військова окупація Росією України також призвела до припинення будь-якого туризму в країні, включно з поїздками до Чорнобиля. [19]

2.3. Оцінка потенціалу туристичних дестинацій Чорнобиль та Освенцим для розвитку темного туризму

Темні місця майже завжди пов'язані зі смертями та трагедіями за різних обставин. Чорнобиль та Освенцим у свій час стали «шоковою терапією» для людей. Ще довго ці історії будуть нагадувати людям про результати їх помилок та виконуватимуть функцію «трагічних музеїв» для тих, хто зацікавлений у темному минулому людства. Зараз вони є одними з основних туристичних темних ресурсів для своїх країн. Пропонуємо розглянути основний потенціал Чорнобилю як туристичної дестинації, таблиця 2.3.

Таблиця 2.3.

Зведена аналітична таблиця оцінки потенціалу туристичної дестинації Чорнобиль

Джерело: узагальнено автором.

Чорнобиль	
Період виникнення, заснування туристичного напрямлення	У листопаді 2011 року українська влада оголосила Чорнобиль безпечним місцем для відвідування туристами [7].
Місце знаходження	Лежить на правому березі річки Прип'ять (притоці Дніпра), при впадінні в неї річки Уж [25].
Історична довідка про об'єкт	Відбулися два теплових вибухи на Чорнобильській атомній електростанції у четвертому енергоблоці, в ніч на 26 квітня 1986 року. Реактор був частково зруйнований та послужив розповсюдженню радіації на території Чорнобиля. Катастрофа вважається найбільшою за всю історію ядерної енергетики.

	Початкове реагування на надзвичайну ситуацію разом із подальшою дезактивацією навколишнього середовища, залучило понад 500 000 осіб і коштувало 18 мільярдів радянських карбованців — приблизно 68 мільярдів доларів [26].
Можливість проживання в нинішній час в межах туристичної зони (для місцевого населення)	Близько 100 людей повернулося до Чорнобилю. Зараз там проживають близько 2800 осіб персоналу, які виконують вахтові роботи [25].

Продовження таблиці 2.3.

Археологічні, архітектурні та історичні пам'ятники	Пам'ятник «Тим, хто врятував світ», Радіолокаційна станція ДУГА-1, міст «смерті», Парк атракціонів, басейн «Лазурний», «Лікарняний комплекс медико-санітарної частини (МСЧ-126)» [27], [28]
Тури та відпочинок	Є 1-денні, 2-денні, 3-7-денні тури, приватні тури та екскурсії до центра Чорнобиля, тури по серіалу НВО, авіа екскурсії, екскурсії на велосипедах та каное. Заселитися туристи можуть у хостелах «Десятка», «Полісся», «Stalker Hotel&Hostel» або «Прип'ять» [13].

Для розуміння загальних рис цих міст пропонуємо розглянути також і потенціал Освенциму у цей час у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Зведена аналітична таблиця оцінки потенціалу туристичної дестинації
Освенцим

Джерело: узагальнено автором.

Освенцим	
Період виникнення, заснування туристичного напрямлення	Музей був заснований у 1947 році [29].
Місце знаходження	Знаходиться у Бжезінці у Польщі. [29]

Продовження таблиці 2.4.

Історична довідка про об'єкт	<p>Об'єкт був заснований німцями в 1940 році в передмісті Освенцима, польського міста, яке було анексовано нацистами до Третього Рейху. Його назву було змінено на Аушвіц, який також став назвою Konzentrationslager Auschwitz. Спочатку Аушвіц передбачався як трудовий табір для політв'язнів з Польщі. Але під час Другої світової війни він незабаром перетворився на збірно-вбивчий табір для військовополонених з СРСР. Він став промисловим центром із приєднаним рабовласницьким господарством. Це місце стало найбільшим з центрів знищення, де здійснювався «Endlösung der Judenfrage» (остаточне вирішення єврейського питання — нацистський план вбивства європейських євреїв). З 1942 по 1944 рр. було засновано понад 40 підтаборів, які використовували в'язнів як рабів, головним чином на різних німецьких промислових підприємствах і фермах [30].</p> <p>27 січня 1945 року в табір увійшла Червона Армія. Знайшли 7650 виснажених і голодуючих в'язнів, а також кілька доказів злочинів, які нацисти не змогли вчасно знищити [31].</p> <p>Кількість жертв включає 960 000 євреїв (865 000 з яких були убиті газом після прибуття), 74 000 неєврейських поляків, 21 000 ромів, 15 000 радянських військовополонених та до 15 000 інших. У 1947 році Польща заснувала державний музей Аушвіц-Біркенау на місці Аушвіц I і II, а в 1979 році він був названий ЮНЕСКО об'єктом Всесвітньої спадщини. Аушвіц є місцем найбільшого масового вбивства в одному місці в історії [32].</p>
------------------------------	---

Можливість проживання в нинішній час в межах туристичної зони (для місцевого населення)	Зараз Освенцим – це місто з населенням близько 45 000 жителів [33].
---	---

Продовження таблиці 2.4.

Археологічні, архітектурні та історичні пам'ятники	Однією з найактивніших організацій є Єврейський центр Аушвіц, який складається з освітнього центру, музею та синагоги. Синагога – єдиний єврейський храм, який пережив війну, і перше місце поклоніння, яке було повернуто єврейській громаді після війни. Також варто відвідати Центр діалогу та молитви. Старе місто – це приємний, спокійний район із кількома старими церквами та руїнами замку. Це може бути гарним місцем для відпочинку після відвідин табору. Відвідувачам, які мають більше часу, варто розглянути можливість поїздки до сусідньої Пщини, одного з найстаріших міст Сілезії; Велички з середньовічною соляною шахтою, або, можливо, навіть захоплюючої Кальварії Зєбжидовської [33].
Тури та відпочинок	Вартість повної екскурсії становить 170 злотих, дітям до 15 років — 90 злотих, студентам — 140 злотих. Відвідування у складі польських груп коштує 40 злотих, у складі іноземних груп — 50 злотих [34]. Поблизу є готелі, в яких можна залишитися на ночівлю: Hotel Imperiale, 7th Room Guest House, Lu Residence - Unique Apartments, Apartament Julek klimatyzowany [35].

Чорнобиль та Освенцим є одними з найкращих прикладів темного туризму у цей час. Зона відчуження є досить новим туристичним об'єктом, вона

ще не досягла тої популярності, але має великі перспективи у майбутньому. Освенцим завжди був вічним нагадуванням про події Другої Світової війни, та доповіді про нього може викликати сльози у будь-якої людини. Дві людські помилки, які привели до великих трагедій. Зараз ці туристичні місця можуть послужити своїм країнам та людям, які зацікавлені в історії та спробах запобігти нових помилок у теперішньому часі.

Пропонуємо побудувати SWOT-аналіз та виділити сильні та слабкі сторони, можливості та загрози розвитку темного туризму в Чорнобилі, таблиця 2.5.

Таблиця 2.5.

SWOT-аналіз туристичної діяльності в Чорнобилі

Джерело: узагальнено автором

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> -зручне місце розташування (тур можна комбінувати з відвідуванням Києва); -безпечний тур с гарним захистом від радіації; -людина запам'ятає цей досвід на все життя; -унікальність місцевості; - проведення екскурсій різними мовами; -доступні ціни. 	<ul style="list-style-type: none"> -не уся зона відчуження безпечна; -протягом довгого часу був небагатий попит на відвідування; -досі деякі люди незаконно пробираються до небезпечних місць; -на період воєнних дій туристична діяльність припинена.
Можливості	Загрози
<ul style="list-style-type: none"> -може стати одним з найвідоміших туристичних місць країни; - розширення екскурсійних програм; - залучення більшої кількості іноземних туристів; - покращення рекламних заходів для більшої популяризації туристичної дестинації. 	<ul style="list-style-type: none"> -збройна агресія Російської Федерації; -економічна криза; - ризик виникнення нових епідемій, пандемій.

Є багато причин у людей для відвідування цього місця, а саме:

- спроба зрозуміти наслідки катастроф, створених людьми;
- спосіб поєднатися з історією, яку чули лише в новинах або від знайомих;
- інтерес до радіоактивної фізики та її наслідків при неправильному використуванні та інші.

Українські турагенства роблять усе, щоб популяризувати це місце та зробити його одним з головних темних пам'яток країни. Зараз це здається неможливим через воєнний стан в Україні, але навіть це може дати добрий шанс туроператором зробити новий план або додати нові пропозиції до турів у майбутньому.

Пропонуємо проаналізувати наступну темну пам'ятку, таку як Освенцим, таблиця 2.6.

Таблиця 2.6.

SWOT-аналіз туристичної діяльності в Освенцимі

Джерело: узагальнено автором

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> - близьке розташування до Кракова; - входить до списку ЮНЕСКО; - є спеціальний музей; - серйозне ставлення до об'єкту; - достатній потік відвідувачів; - відповідні органи намагаються зберегти автентичність об'єкту. - постійно ведуться реставраційні роботи, для підтримання нормального стану. 	<ul style="list-style-type: none"> - деякі зі споруд потребують реставрації; - в деяких місцях заборонено вести фото та відео зйомку; - складність перебування в подібних місцях (психологічний аспект).
Можливості	Загрози
<ul style="list-style-type: none"> - музей в Освенцимі має шанс стати одним з головних воєнних архівів світу; - залучення більшої кількості туристів; - збільшення екскурсійних програм туроператорами. 	<ul style="list-style-type: none"> - втрата попиту та байдужість людства до подібних об'єктів. - ризик виникнення нових епідемій, пандемій.

До Аушвіцу відносяться серйозніше, бо жертв було набагато більше, але досі керівництву доводиться забороняти робити селфі на території. Зазвичай для людей дуже важко знаходитися там ментально, тому не усі можуть бути готові до такого.

Різниця цих місць полягає в тому, людей зазвичай тягне до Чорнобиля з приводу адреналіну, який отримується зі страху підвищеної радіації (навіть якщо людей проводять тільки безпечними маршрутами), а Освенцим є місцем для тих, хто намагається зрозуміти людську тягу до жорстокості та її наслідки. Ці сторінки історії показують частину людської природи, її егоїзм, жорстокість, прагнення до влади, до завоювань.

На основі SWOT-аналізів пропонуємо провести порівняльний аналіз конкурентоспроможності та якості надання послуг в Чорнобилі та Освенцимі, таблиця 2.7

Таблиця 2.7.

Порівняльний аналіз конкурентоспроможності та якості послуг

Джерело: узагальнено автором

Зона порівняння	Туристична дестинація Чорнобиль	Туристична дестинація Освенцим
1. Збереженість об'єкту	Покинута та зруйнована природою місце.	Музей тримають у належному стані, постійно реставрують, щоб зберегти об'єкт у первозданному стані.
2. Реклама	Головною рекламою Чорнобилу став серіал НВО «Чорнобиль». Також турагенства мають свої особливі соціальні мережі, де вони просувають популяризації відвідування Чорнобильської зони та свої послуги.	Рекламою зараз також можна вважати фільми та серіали на тематику подій Другої світової. Є серіал «Татуювальник з Аушвіца» [36]. Також це місце відвідують знамениті особистості, такі як Ілон Маск, що також сприяє збільшенню відвідувань

		серед інших людей [37].
3. Розміщення	Чорнобиль часто входить в список місць для відвідування при поїздках до Києву, бо вони знаходяться неподалік.	Неподалік від Кракова, що робить відвідування цього міста зручним.
4. Послуги, що пропонуються	Є 1-денні, 2-денні, 3-7-денні тури, приватні тури та екскурсії до центра Чорнобиля, тури по серіалу НВО, авіа екскурсії, екскурсії на велосипедах та каное.[13] Супроводжує гід та також є вибір, якою мовою будуть вестись екскурсії.	Екскурсії в обидва табори Аушвіц-I та Аушвіц-II Біркенау. Є послуги гіда, та також вибір мови. Туристів між таборами перевозять.

Продовження таблиці 2.7.

5. Якість	Оцінки завжди високі; люди залишаються задоволені.	Гідами завжди є кваліфіковані екскурсоводи з музею Аушвіц, тому їх роботу оцінюють досить високо.
6. Ціни	Ціни змінюються залежно від типу туру, який людина або група людей обирають. Найдорожчими турами є повітряні.	Ціни екскурсій до Аушвіцу є досить доступними, тому кожен може дозволити собі відвідати це місце.
7. Імідж	Чорнобиль має імідж «антиутопічного міста», де природа взяла контроль над цивілізацією.	Освенцим став місцем вираження скорботи до загиблих та осмислення людської жорстокості.

Обидва ці місця мають глибокий потенціал стати потужними темними дестинаціями у майбутньому та також сприяти виправленню мислення у людей. Зараз Чорнобиль не може показати усі свої можливості, у зв'язку з війною в Україні, що впливає на будь-який вид туризму. Популярність Освенциму же не змінюється з роками, та був доступним у бідь-який час. Освенцим є більм конкурентоспроможним місцем, але Чорнобильська зона зможе вийти на новий рівень після відновлення туризму в Україні.

Висновки до розділу 2.

У другому розділі були визначені головні аспекти подій під час катастрофи на Чорнобильській зоні, яка пізніше стала єдиною зоною відчуження на цієї планеті. Нежила територія приваблює тих, хто шукає спокій та можливість побачити, що станеться, якщо природа заволодіє містом. Слідкування за пустими будинками та зруйнованими за довгий час пам'ятками змушує людей переглядати своє бачення жертвовності та філософії людського бажання жити.

Характеристика Чорнобилю показала стадію розвитку зони як туристичної дестинації. Є досить популярні та аутентичні маршрути, які обирають як українці, так і іноземці. Низький рівень радіації дозволяє обійти майже усю територію, та відвідати усі дивовижні місця, які колись були рутиною для колишніх жильців міста Прип'ять.

Порівняння Освенциму та Чорнобилю позначило різницю та також майбутню перспективу стати одними з головних темних дестинацій, які зможуть змінити мислення поколінь та допоможе більш поважно ставитися до людських трагедій. Це може стати шансом до спроби виправити минулі помилки та не допускати їх знов.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ «СУМНОГО» ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1. Проблеми та перспективи економічного розвитку для «темного» туризму в умовах війни

Україна має багатий, але ще не повністю розвинений туристичний потенціал. Великі території, багата культурна та історична спадщина, близькість до гір і моря створюють важливі умови для розвитку різних галузей туризму в Україні. Проте продовжують виникати різноманітні чинники, які гальмують розвиток туризму та не дають йому повністю розкрити свій потенціал. Це була ситуація, коли національна валюта суттєво втрачала вартість через Українську

Революцію Гідності, анексію Криму та окупацію Донбасу. У 2020 році майже вся індустрія туризму була надовго паралізована через Covid 19. Така ситуація існує і сьогодні, оскільки на українській території точиться широкомасштабна війна і по всій країні оголошено воєнний стан.

У цьому випадку можна легко припустити, що туристична галузь України настільки адаптована до різних загроз і негативних факторів, що може з ними впоратися і досягти сталого розвитку. У перші місяці війни туристична сфера України була майже повністю закрита. Коли набув чинності воєнний стан, діяльність аеропортів була заборонена, а перетин кордону літаками неможливий. Військовослужбовцям строкової служби не дозволяється виїжджати за межі країни та не має права подорожувати. Крім того, в ключових регіонах України точилися активні бойові дії, що унеможливило розвиток туризму. Можна говорити про повну зупинку туризму в прифронтових регіонах і на білорусько-російському кордоні.

Однак через кілька місяців після початку війни та настання відносної стабільності розвиток туризму почав відроджуватися. Особливо це стосується західних областей України, де не ведуться активні бойові дії і пріоритетом є відносна безпека. Туризм в Україні не зупинився і продовжує існувати в міру можливостей. Найголовніше, що перемога у цій війні повністю відродить туристичну галузь.

Можна легко сказати, що воєнний стан повністю змінив індустрію туризму, але не зупинив її. Відносно безпечні регіони України сприяли розвитку внутрішнього туризму та принесли рекордні надходження до місцевих бюджетів. Вітчизняний туристичний сектор щодня адаптується до нових умов. Так чи інакше, але Україну врятує не скасування воєнного стану, а професіоналізм, доброта та відповідальність влади. Успішні приклади включають Ізраїль, Грузію та Єгипет, яким вдалося створити власні стійкі індустрії туризму в контексті збройного конфлікту. Цей досвід необхідно

вивчати та впроваджувати для повноцінного відродження туристичної галузі в Україні. [38]

Подібні заходи мали повністю зупинити діяльність у цій галузі, але для професіоналів акцент скоріше перемістився на вирішення нагальних проблем. Першою проблемою для працівників сфери туризму була допомога тисячам туристів, які опинилися за кордоном. Мова йде про початок переговорів з іноземними партнерами щодо підтримки та надання пільгових умов для тимчасового розміщення. Друге, не менш важливе питання – це створення можливості та допомога в евакуації людей із зон бойових дій. Крім того, багато місцевих робітників були змушені покинути свої домівки через поточну ситуацію в країні. Третім питанням, яке постало після того, як люди опинилися у відносній безпеці, було відновлення туристичної сфери в цілому. Зрозуміло, що в таких умовах має функціонувати економіка країни. Так, війна – це нова реальність, і щоб продовжувати функціонувати в ній, потрібно багато зусиль. В умовах сучасної кризи від фахівців сфери туризму вимагається спеціальна технічна, ділова та моральна підготовка. Практика показує, що багатьом працівникам сфери туризму не вистачає необхідних знань і навичок. Зараз проблема безпеки туристів стоїть дуже гостро і потребує цілого комплексу заходів, а також розробки та впровадження програми просування України на світовому туристичному ринку, яка сприятиме створенню певного іміджу країни. Цьому сприятиме розробка окремої програми перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників сфери надання послуг з безпеки туристів.

Індустрія туризму значно постраждала від війни, яка, ймовірно, змінить туристичний сектор і підвищить аспект безпеки подорожей. При виборі місця та маршруту для туризму враховується рівень безпеки, комфортність туриста та його комфортний відпочинок у вільний час. [39]

За словами експертів, у перший місяць повномасштабної війни деякі туристичні компанії закрилися, але багато продовжили працювати в нових

форматах. Особливо постраждали ті, хто подорожував Україною. Опитування РБК-Україна TRAVEL виявило, що більшість опитаних туристичних компаній надали наступну інформацію про останні тенденції:

- 1) різке зниження туристичної активності;
- 2) часткове закриття турфірм;
- 3) виріс продаж турів у безпечні регіони (Львівська область);
- 4) падіння доходів більш ніж наполовину.

Формат туризму дещо змінився, внісши ряд змін:

- адаптація до комендантської години та відсутність турів з нічними переїздами;
- труднощі з паливом для автобусів;
- обмеження турів та екскурсій через небезпеку для життя;
- діяльність туристичних фірм, спрямована на волонтерство та допомогу військовим;
- врахування розташування бомбосховищ при розробці маршрутів для туроператорів та екскурсоводів.

Водночас, для мінімізації потенційної небезпеки, спричиненої війною, запроваджено ряд заборон, серед яких:

- заборона походів, прогулянок та екскурсій маршрутами поблизу об'єктів критичної інфраструктури, військових та стратегічних об'єктів на всій території України;
- заборона проведення масових заходів (фестивалів, концертів тощо);
- важкодоступність туристичних місць поблизу кордонів з Білоруссю та Росією;
- обмеження відвідування деяких гірських маршрутів, водойм, лісів у різних регіонах;
- не відпочивають на сході України через активні бойові дії.

Що стосується замовників та способів бронювання турів, то можна зробити висновок, що основна цільова аудиторія турів – жінки та діти. Це та

частина дорослих, які зберегли роботу і, відповідно, мають піти у відпустку. При цьому час бронювання залишається незмінним протягом останніх років, тобто більшість турів бронюють за 2-3 тижні до поїздки. Через об'єктивні побоювання майже ніхто не планує відпустку заздалегідь, хоча всі умови щодо низьких цін на раннє бронювання зберігаються. [40]

Можна відзначити деякі потенційні перспективи розвитку туризму в Україні в післявоєнний період. З досвіду країн, які жили у війні, частка туристів зростає через великий інтерес до місць, які можуть стати маршрутами пам'яті та значущими повоєнними місцями. Це дуже боляче, але важливо для переосмислення, щоб історія не повторилася. Своєрідним символом слави може стати Меморіал окремих місць в Україні, таких як Чорнобаївка та острів Зміїний. Мери та голови громад повинні планувати, як відбудувувати свої міста та села, щоб зберегти частину зруйнованих об'єктів. Зараз важливо зафіксувати, зберегти їхні історії, події, враження під час війни, які потім знадобляться історикам та краєзнавцям, які планують робити великі проекти із систематизації правдивих історій війни. Як повідомляє Державне агентство розвитку туризму України, відновлення туристичної галузі планується якомога швидше. Перш за все, вони допоможуть міжнародним туристичним партнерам, які готові розпочати бізнес в Україні, після завершення бойових дій, створити робочі місця та сприяти розвитку галузі. Фонди почнуть наповнюватися коштами на відновлення України, будуть започатковані певні програми та стратегії відновлення. Крім того, важливою буде підтримка всіх галузей економіки. Державне агентство розвитку туризму України вважає важливим сьогодишню міжнародну підтримку перетворити на бажання іноземців приїхати сюди та особисто ознайомитися з країною, залучити їх до процесу реконструкції. Гасло «Stand with Ukraine», яке зараз для більшості іноземців звучить як заклик допомогти у зустрічі біженців, лікуванні хворих, у майбутньому має трансформуватися у «відвідайте та допоможіть». Туризм залишається одним із

найшвидших і найпростіших шляхів залучення іноземних коштів в економіку України [41].

Взагалі зв'язок війни з туризмом донедавна був малодослідженою темою. Вперше на цю ситуацію звернув увагу наприкінці 20 століття Джон Уолтон, який підкреслив, що дослідники недостатньо зацікавлені у вивченні впливу Першої світової війни на туристичні потоки. Швидкий розвиток сучасного туризму та існування військових конфліктів у цей період, а також численні зв'язки між війною та туризмом спонукали багатьох дослідників до вивчення цієї теми. Темний та воєнний туризм завжди мали багато чого спільного. Обидва види зав'язані на трагічних подіях та черпають з них змогу для відновлення та пробудження людства від його жорстокості.

Складний зв'язок між війною та туризмом був предметом дослідження, беручи до уваги всю його динаміку, включаючи політичні, психологічні, економічні та ідеологічні фактори, на різних рівнях, у різних політичних та географічних точках. Збірка 2013 року «Туризм і війна» Річарда Батлера та Вантані Сунтікула привертає увагу тим, що «туризм зазвичай розглядається як явище, для розвитку якого потрібен мир». Туризм, який в народній уяві асоціюється з розвагами та відпочинком, розглядається як суто мирна практика, а війна – як її заперечення. Колекція пропонує різноманітні тематичні дослідження від Середньовіччя до сьогодення, демонструючи різноманітний розвиток туризму під час конфлікту в різних місцях, включаючи Тихий океан, Європу, Близький Схід, Північну Америку, Африку та Південно-Східну Азію. Моделі розвитку показують, де взаємодіють туризм і війна. Враховуючи складний зв'язок між туристичною практикою та війною, важливо зазначити, що багато напрямків базуються на залишках та історії минулих воєн. Військові туристи «в реальному часі» – це нішева група, для якої присутність або безпосередність конфлікту є більш спокусливим, ніж стримуючим фактором. Ці туристи мають різні мотиви. Наприклад, замість того, щоб покладатися на

повідомлення ЗМІ, вони хочуть самі дізнатися більше про конфліктну ситуацію, відчуті небезпеку, зрозуміти історії тих, хто постраждав від насильства. Туроператори задовольняють усі ці потреби і так чи інакше пропонують багато продуктів військової тематики. У той час як країни, охоплені війною, покладаються на економічні вигоди від туризму, етичні міркування важливі як для туристів, так і для операторів, оскільки існують наслідки для фінансового або морального прибутку від труднощів інших [42].

Реалії сьогодення такі, що масштабні бойові дії на території України призвели до реструктуризації всієї туристичної галузі, і після закінчення бойових дій можна очікувати появу нових популярних туристичних напрямків. Відбудеться великий розвиток темного туризму, який стане одним із напрямів відновлення туристичної галузі в Україні. Військовий та темний туризм як самостійні види туризму давно відомі у всьому світі, але сьогодні вони користуються особливою популярністю. Одна з причин поширення військового туризму пов'язана з бажанням людей більше дізнатися про історію тих чи інших подій і відчуті себе учасником цих подій. Цей аспект туристичної діяльності є досить універсальним, оскільки може задовольнити потреби туристів різного віку та особливих смаків.

Він послужить розвитку й темного туризму, бо зараз вони мають загальне значення. Військовий туризм на території України може бути корисним для того, щоб отримати уявлення про звірства, які відбувалися в Маріуполі, Бuzі, Бородянці, Ірпені, Харкові, Ізюмі та інших містах і селах, а також відвідати конкретні пам'ятні місця в Україні, як наприклад, Дебельцево, Чорнобаївка, острів Зміїний тощо, які можуть бути унікальними символами перемоги. Тобто в сучасних умовах військовий або темний туризм – це вид туризму, який у майбутньому має привернути увагу не лише українців, а й світової спільноти. Про це свідчить сьогоднішній зовнішній інтерес до військових подій в Україні та в цілому [43].

Після закінчення цієї страшної війни не лише сотні тисяч українців, а й іноземні туристи матимуть можливість відвідати місця героїчного опору українського народу та зрозуміти, якою ціною заплатила Україна не лише за свою незалежність [44].

Але виявлено, що розвиток військового туризму несе в собі багато загроз. Найважливішим із них є загроза ракетно-артилерійського обстрілу через тривалість війни в Україні. Відсутність цілісної системи заходів щодо розвитку військового туризму зумовлена незавершеністю, невизначеністю та суперечливістю існуючої нормативно-правової бази. Але розвиток військового туризму принесе більше можливостей і переваг Україні та її громадянам: часткове відновлення туристичної інфраструктури з відновленням робочих місць, більшу привабливість для іноземних інвестицій і, головне, створення пам'яті про Україну як про сильну державу.

Розвиток і популяризація темного(військового) туризму в Україні може призвести до таких позитивних результатів:

- Збільшення доходів і поповнення державної скарбниці.
- Сприяти розвитку національного та міжнародного туризму.
- Потенціал залучення іноземних інвестицій.
- Відремонтувати та покращити існуючу інфраструктуру.
- Створення нових туристичних напрямків та вдосконалення існуючих.

Це може стати добрим шансом на відновлення та «одужання» української нації та держави. Але є і проблеми, які завадять цієї мети. [45]

Основні фактори, що впливають на вплив військової агресії на туризм у постраждалих районах:

- Пам'ятки: зловмисник пошкодив або знищив багато туристичних пам'яток, включаючи історичні місця, культурні об'єкти та природні заповідники. Це призвело до того, що регіони України стали менш привабливими для туристів.

Реконструкція інфраструктури та пам'яток матиме вирішальне значення для відновлення та зростання туристичного сектору в усіх регіонах країни.

- Політична стабільність: політична нестабільність у регіоні також стримує відвідування туристів, які стурбовані власною безпекою та стабільністю регіонів.

- Економічні умови: економічні умови в регіоні, такі як високий рівень безробіття та низькі доходи, ускладнюють для місцевих компаній інвестування в індустрію туризму та надання якісних послуг туристам;

- Маркетинг і реклама: відсутність маркетингу і просування регіонів і країни в цілому як туристичної дестинації сприяє зниженню кількості відвідувачів, особливо іноземних гостей;

- Сезонні коливання: Сезонні коливання в індустрії туризму також сприяли зниженню кількості відвідувачів, багато туристів віддають перевагу відвідуванням у літні місяці;

- Якість: погіршення якості туристичних послуг є ще одним фактором, що сприяє падінню туризму. Через падіння попиту багато готелів та інших туристичних підприємств або закрилися, або обмежили свою діяльність. Така ситуація призводить до погіршення якості туристичних послуг, що відбиває бажання туристів відвідувати регіон. Буде важливим покращити якість туристичних послуг, щоб залучити більше відвідувачів у певні частини країни;

- Занепокоєння безпекою: туристи хвилюються за свою безпеку через триваючий конфлікт у регіоні, що змушує багато країн видавати рекомендації для подорожей із попередженням своїх громадян не подорожувати до постраждалих районів. Вирішення цих проблем безпеки матиме вирішальне значення для відновлення індустрії туризму в регіоні. [46]

Але Україна все ще має всі можливості для розвитку міжнародного туризму, але державі та туристським фахівцям необхідно направити всі чинники

у правильне русло розвитку. Найбільш перспективними напрямками на спокійне майбутнє є:

- Нові концепції міжнародного туризму повинні бути розроблені спільно з експертами;
- Негайно видавати візи іноземним туристам або розглядати можливість запровадження безвізового режиму між країнами. Безвізовий режим в'їзду в Україну та транзиту територією України вже запроваджено для громадян Австралії, Нової Зеландії, Королівства Бахрейн, Держави Кувейт, Султанату Оман та Королівства Саудівська Аравія.
- Збереження та відновлення належного стану всіх пам'яток архітектури України;
- Оновити стандарти послуг і закони, забезпечити відповідність і покращити якість послуг;
- Зобов'язатися збільшити приплив іноземних туристів до українських міст [47].

Усі ці заходи допоможуть не тільки темному та воєнному видам туризму, але також і усій туристичній галузі у країні. Темний туризм матиме новий підйом та вийде на новий рівень. Мабуть наша країна зможе задати новий спосіб відродження економіки, яка постраждала за воєнних дій і зможе надихнути інші держави на порятунок своєї економіки після воєнних дій на своїй території завдяки туристичній діяльності [48].

3.2. Розробка авторського туру «Зруйнованими містами України»

Війна між Україною та Росією зараз не має переможців або програвших, але якщо перемога буде за Україною, будуть використані усі можливості для реанімування українського туризму, який буде сконцентрований на відновленні країни. Тому вже зараз пропонуємо побудувати тур за тематикою

темного-воєнного туризму, який зможе прийняти участь у полегшенні післявоєнного періоду [49].

Метою розробленого туру буде допомога українців та іноземців економіці України та також оновленню туристичної галузі.

Тур буде пролягати таким маршрутом: Київ – Буча – Херсон – Маріуполь.

Таблиця 3.1

Загальні дані про тур

Джерело: узагальнено автором.

Країна	Україна
Мета подорожі	Волонтерсько-пізнавальна
Інтенсивність туру	Весняний, літній та осінній сезони
Термін подорожі	7 днів
Загальна вартість на одну особу	749,5 €
Транспорт	Автобус
Форма організації	Індивідуальна подорож з супроводом гіда-екскурсовода

Нижче на рисунку 3.1 представлена схема туру (переміщення територією України відбувалося автобусом).

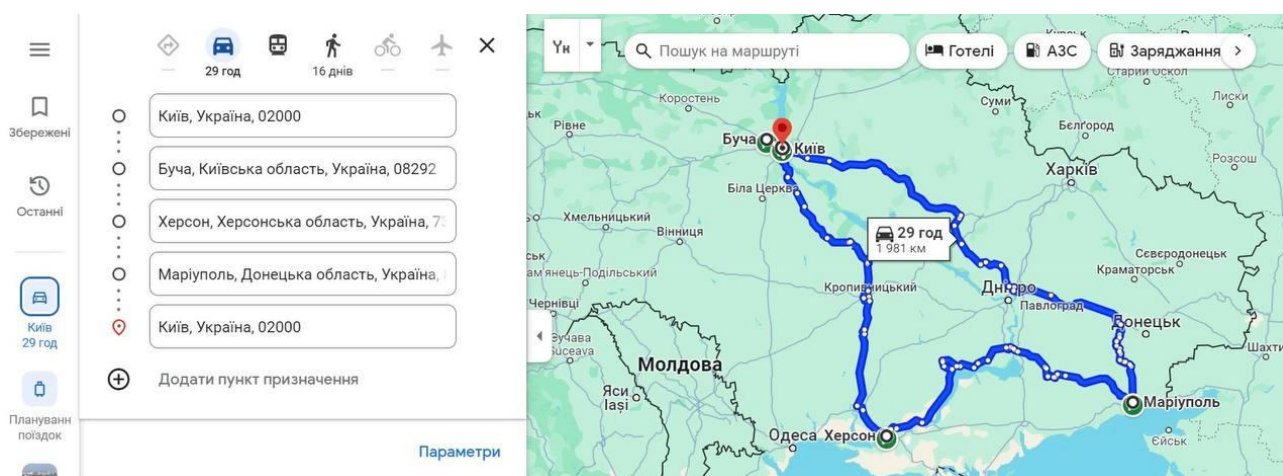

Рис. 3.1. Схема маршруту туру «Українська надія»

Джерело: узагальнено автором.

Орієнтовна схема представлення туру:

- «Українська надія»;
- вид туризму: Волонтерсько-пізнавальний;
- сезон: весна, літо, осінь;
- клас обслуговування: туристський клас;
- 7 днів / 6 ночей;
- максимальна кількість подорожуючих – 15.

Вартість тура включає в себе:

- проживання у готелях Херсона та Маріуполю;
- послуги екскурсорода в Бучі;
- трансфер до готелів;
- послуги гіда;
- туристичний автобус;

Нами був розроблений тур «Українська надія», представлений у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Програма туру «Українська надія»

Джерело: узагальнено автором.

1 день	<p>9.15-виїзд з Києва в Бучу</p> <p>10.00-прибуття до Бучі</p> <p>10.15-екскурсія містом, яка розповідатиме о бойових подіях, які сталися у місті</p> <p>13.30-обід у кафе «ZEFIR»</p> <p>14.40-відвідування місцевої зруйнованої школи № 5</p> <p>16.00-допомога у волонтерській роботі з розфасуванням продуктів для постраждалих сімей</p> <p>17.30- заселення у готель «Шато Парадіз»</p> <p>18.30-вечеря у готелі</p>
2 день	<p>3.30-виїзд до Херсону</p> <p>8.45-зупинка у Кропивницькому для сніданку у «Смачні Традиції»</p> <p>13.30-приїзд до Херсону</p> <p>13.45-обід у «Верона»</p> <p>15.15-заселення у готель «Raziotel Kherson»</p> <p>16.00-виставка "Вишивана Херсонщина"</p> <p>18.15-вечеря у готелі</p> <p>19.00-прогулянка містом</p> <p>21.00-повернення до готелю</p>
3 день	<p>8.15-сніданок у готелі</p> <p>9.35-волонтерська допомога у лікарні</p> <p>13.10-обід у кафе «Green House EcoCafe»</p> <p>14.20-волонтерська допомога у дитячому будинку, який постраждав з воєнних дій</p> <p>18.15-вечеря у готелі</p> <p>19.00-вільний час</p>

Продовження таблиці 3.2.

4 день	8.15-сніданок у готелі 9.00-виїзд до Маріуполю 13.30-обід у кафе «Колиба» у місті Нікополь 17.30-приїзд до Маріуполю 17.50-заселення у готель «Спартак» 18.30-вечеря у готелі 19.30-вільний час
5 день	8.20-сніданок у готелі 9.45-допомога у прибиранні та відновленні міста 13.30-обід в «Ілюс» 14.45-лекція «Інформуванні про мінну небезпеку» Товариства Червоного Хреста України 16.00-прогулянка узбережжям моря 18.30-вечеря в готелі 19.15-розподіл волонтерських робіт для підгруп на наступний день 20.00-вільний час
6 день	8.20-сніданок у готелі 9.00-волонтерські роботи 13.45-збір усіх туристів групи та обід у кафе «Пікнік» 14.50-допомога у притулку для тварин (перша підгрупа), допомога у будинку для людей похилого віку(друга підгрупа)-обидва постраждали після воєних атак 18.30-вечеря у готелі 19.00-вільний час
7 день	8.20-сніданок у готелі 9.00-виїзд з Маріуполю до Києва 13.30-зупинка у Дніпрі для обіду в кафе «Смак» 20.20- повернення до Києва

Туристи будуть проживати у тризіркових готелях Бучі, Херсону та Маріуполя, цінова політика на 1 людину представлена у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Вартість проживання у готелях за туром

Джерело: узагальнено автором.

Місто	Назва готелю	Вартість номеру на 1 особу, €
Буча	Шато Парадіз	35
Херсон	Raziotel Kherson	43
Маріуполь	Спартак	55

За туром «Українська надія» приймання їжі входить у вартість перебування у готелі. Харчування у кафе також входить у вартість туру. Вартість харчування у ресторанах представлена нижче (таблиця 3.4.).

Таблиця 3.4.

Вартість харчування у ресторанах та вартість дегустацій

Джерело: узагальнено автором

Місто	Кафе	Вартість на 1 особу, €
Буча	«ZEFIR»	4
Кропивницький	«Смачні Традиції»	3,20
Херсон	«Верона»	6,40
	«Green House EcoSafe»	5,50
Нікополь	«Колиба»	4,70
Маріуполь	«Ілюс»	6,30
	«Пікнік»	5,60
Дніпро	«Смак»	4,80

Необхідно оцінити реальну кількість витрат на реалізацію туру, адже від цього буде залежати успіх туру на туристичному ринку, у таблиці 3.5. вказана загальна сума туру на одну людину.

Таблиця 3.5.

Розрахунок собівартості туру «Українська надія»

Джерело: узагальнено автором.

Стаття витрат	Сума, €
Проживання	286
Харчування в ресторанах та дегустації	40,5
Трансфер	250
Послуги гіда	160
Всього: 700,5	
Комісійні тур агентам (7% від собівартості)	49
Загальна сума: 749,5	

Розроблений нами тур «Українська надія» можна вважати єдиним в своєму роді. Програма включає в себе і пізнавальну частину і волонтерську. Люди-філантропи, які шукають змогу бути корисними у такий тяжкий час, обов'язково виявлять себе.

Основною ідеєю туру було заманити до волонтерства усіх бажаючих та зробити усі умови для них максимально зручними. Цей тур може стати натхненням для інших турагенств на створення чогось схожого, що дасть свій внесок у розвиток внутрішнього та міжнародного туризму, покращить економіку країни та навіть допоможе створити новий вид туризму орієнтований на відновлення країн після воєнного стану.

Ці 3 міста: Буча, Херсон та Маріуполь потерпіли занадто багато втрат, та їх мешканці сповнені болі. Тому ця допомога зовні зможе дати їм надію на світле майбутнє [50].

Розрахований тур на проведення восени, літом та весною на 7 днів та 6 ночей, а максимальна кількість подорожуючих не має перевищувати 15 чоловік. З наших загальних розрахунків видно, що на 1 людину тур обійдеться у 749,5 євро.

У таблиці 3.6. розглянемо заплановану кількість для реалізації турів на рік.

Таблиця 3.6.

Кількість запланованих турів на рік

Джерело: узагальнено автором.

Місяці	Кількість реалізованих турів в місяць
Січень	0
Лютий	0
Березень	2
Квітень	2
Травень	3
Червень	3
Липень	3
Серпень	3
Вересень	2
Жовтень	2
Листопад	1
Грудень	0
Разом	21

За рік планується реалізувати 21 тур по 15 осіб, в цілому за рік буде продано 315 турів.

Ціна туру визначається за такою формулою: $Цод = Сод + Пдодод = 749,5 + 149,9 = 899,4 \text{ €}$

Розрахуємо ефективність запропонованого нами туру:

$$M_p = M_{\text{тур}} * N_{\text{тур}} = 149,9 * 315 = 47218,5 \text{ €}$$

Ставка ПДВ в Україні дорівнює 20%, тобто вартість тур продукту для туристів складатиме 899,4 €.

Сума постійних витрат фірми складає 15 €. Необхідно визначити річний валовий прибуток та чистий прибуток, який отримає фірма.

$$П_{\text{вал}} = M_p - B_{\text{пост}} = 47218,5 - 15 * 12 = 47038,5 \text{ €}.$$

$$П_{\text{ч}} = 47038,5 - 18\% = 38571,57 \text{ €}.$$

Необхідно зробити оцінку економічної ефективності даного продукту за допомогою показників рентабельності та прибутковості туру.

$$P_{\text{пр}} = П_{\text{вал}} / S_{\text{пр}} * 100\% = 47038,5 / 283311 * 100\% = 16,60 \%$$

Розраховуємо коефіцієнт рентабельності: $P_{\text{пр}} = П_{\text{ч}} / S_{\text{пр}} = 38571,57 / 283311 * 100\% = 13,6\%$.

Відповідно до маркетингу розробленого тур продукту, туроператор сам встановлює норму рентабельності і чим вона вища, тим краще адже прибуток стане більше.

Рентабельність показує нам скільки підприємство буде мати прибутку з кожного євро, яке було витрачене на реалізацію та виробництво продукції. У нашому випадку туристична фірма має 16,60 % прибутку.

Коефіцієнт прибутковості у нас становить 13,60 % і він показує досягнутий керівництвом підприємства рівень віддачі на вкладені кошти.

Отже, рентабельність розробленого туру складає 13,60 %, що є позитивною і перспективною тенденцією при впровадженні розробленого туру. Даний тур має всі шанси на успіх на туристичному ринку.

Висновки до розділу 3.

Третій розділ був присвячений можливості темного туристичного розвитку в умовах війни. Економіка України зараз знаходиться в жахливому стані, тому у післявоєнний період зруйновані міста можуть стати шансом на її відновлення.

Може здатися, що це буде не дуже етично, використовувати місця страждання людей для покращення економіки, але це все буде на благо країни

та її мешканців. Це буде способом відновлення країни та її порятунком. Воєнний туризм змішається з темним та надихне й інші країни, які знаходяться або знаходились у воєнному стані на новий спосіб реабілітації.

Тур, що був нами розроблений, може використовуватися вже зараз та приносити користь державі у її реконструкції. Усі згадані міста пережили жахливі події, тому будь-яка волонтерська допомога зможе відродити надію на спокійне життя.

ВИСНОВКИ

Темний туризм – це один з видів туризму, націлений на відвідування місць, історично пов'язаних зі смертю та стражданням людей, які є трагічними подіями для цієї планети. З тих пір, як люди почали відвідувати трагічні або містичні місця це стало глобальною зміною основного сенсу туризму. Зараз дарк-туризм має потенціал на зміну світогляду мільйонів людей. Це допоможе переосмислити минуле та покращити сьогоденне ставлення один до одного.

Під час написання кваліфікаційної роботи нами були виконані наступні завдання:

1. Нами були окреслені історичні аспекти та причини виникнення темного туризму. Цей вид туризму отримав свою назву тільки 28 років тому назад, вважається дуже молодим та не до кінця розкритим. Всесвітня спадщина трагічних дестинацій росте з кожним днем, враховуючи всі природні катастрофи, війни або нові відкриття містичних місць, які відбуваються. Тому їх правильне використання може послужити як спосіб для рефлексії людей.

2. Виявлені основні популярні темні об'єкти для відвідування в усьому світі та Україні. Світова історія повна на події, які спровокували зародженню дарк-туризму. Майже у кожній країні є об'єкти, що приваблюють до себе зацікавлених в історії людей. Усі концтабори, меморіали, кладовища, міста, які пережили катастрофи і війни та окультні місця зараз відкривають новий погляд на життя та нашолюбують та переосмислення різні покоління людей.

3. Були досліджені туристичні дестинації розвитку «темного» туризму в Україні. Наша країна наразі дуже відома завдяки Чорнобиллю, який виконує функцію головного темного об'єкту у державі. Є і інші дестинації, які тільки набувають популярності та також нові поповнюються з кожним днем війни.

Якщо навчитися правильному використанню маркетингу, то Україна стане одною з ключових країн світу з розвитку трагічного туризму.

4. Проаналізований розвиток Чорнобильської зони відчуження як дестинації «темного» туризму. У минулому, СРСР зазнала великого удару за аварію на Чорнобильській АЕС. Зараз це місце працює як жива вистава безлюдної місцевості, якою заволоділа природа. Антиутопічне майбутнє у вигляді Прип'яті приваблює до себе туристів. Завдяки виходу серіалу Чорнобиль, який розрекламував це місце, наплинув великий потік людей, які дали шанс на подальший розвиток туристичного напрямлення у цьому місці.

5. Надана характеристика розвитку «темного» туризму на прикладі Чорнобилю. На сьогоднішній день турагенства представляють різноманітний вибір турів та широкий спектр цін до Чорнобильської зони. Є досить багато пам'яток, які ототожнюють увесь розмір подій, які трапилися там. Було визначено динаміку кількості відвідувачів та також статистику відвідування серед інших націй, які показали ступінь популярності цього міста. Були вказані основні правила безпеки, бо навіть якщо Прип'ять вважається зараз безпечною зоною, люди завжди мають перестрахуватися.

6. Зроблена оцінка потенціалу туристичних дестинацій Чорнобиль та Освенцим для розвитку темного туризму. Ці місця зараз відіграють визначну роль у своїх державах та є одними з головних темних місць там. Зведені аналітичні таблиці показують потенціал за їх історією, місцем знаходження, наявністю пам'яток, можливістю проживання у цій туристичній зоні та різноманіттям турів. У SWOT-аналізах були виявлені сильні та слабкі їх сторони, можливості та загрози, за якими можна зробити висновок, що між ними є значна різниця в інтересі та ставленні до цих місць зі сторони людей. Тому, остаточний порівняльний аналіз їх конкурентоспроможності та якості послуг послужив доказом того, що Чорнобиль ще не до кінця розквітнув як

туристичне місце, на відміну від Освенциму, але у майбутньому має великі перспективи.

7. Визначені проблеми та перспективи економічного розвитку для «темного» туризму в умовах війни. Можемо зробити висновок, що Україна має досить багату спадщину дарк-туризму, яка наразі не може себе проявити. Потенціал складається не тільки з тих темних дестинацій, які існують, але також з тих, що будуть у майбутньому, після закінчення війни. Використання зруйнованих місць як туристичних об'єктів зможе допомогти їх відновленню та поживаленню. Але, зараз існує цілий ряд проблем, що заважають розвитку даного виду туризму, але у майбутньому ці проблеми мають бути поборені.

8. Нами був розроблений авторський тур. Для подолання економічної кризи та реінкарнації українського туризму був розроблений тур «Українська надія», який фокусується на відвідуванні постраждалих від війни міст та дає змогу людям взяти участь у волонтерстві. Вони зможуть відчувати себе частиною подій, які відбулися там, також допомогти іншим, хто відчув втрати від жорстокого нападу. Була розрахована рентабельність туру, складає 13,60%. Це є позитивною і перспективною тенденцією.

Узагальнюючи вищесказане, можна зробити висновок, темний туризм має великий потенціал для розвитку в Україні завдяки багатій історії та численним місцям, пов'язаним з трагічними подіями. Розвиток цього виду туризму може сприяти збереженню історичної пам'яті, підвищенню обізнаності про важливі події минулого та розвитку туристичної інфраструктури. Переосмислення дарк-туризму стане досягненням для зміцнення та прогресу людської культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Dark Tourism Lennon, John. URL: https://researchonline.gcu.ac.uk/ws/portalfiles/portal/39971695/Lennon_Oxford_Dictionary_Dark_Tourism_17_10_2016_1_.pdf (дата звернення: 15.12.23).
2. A Dark Tourism Spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions Philip Stone, Dr, University of Central Lancashire. URL: https://clock.uclan.ac.uk/27720/1/27720%20fulltext_stamped.pdf (дата звернення: 20.12.23).
3. Dark Tourism: Why People Travel to Sites of Death and Tragedy. URL: <https://www.discovermagazine.com/planet-earth/dark-tourism-why-people-travel-to-sites-of-death-and-tragedy> (дата звернення: 25.12.23).
4. КАРТА СВІТОВИХ ОБ'ЄКТІВ ДАРК-ТУРИЗМУ. Берегова Ірина
5. «Туристична дестинація «темного» туризму: нове життя Чорнобиля» URL: <https://knute.edu.ua/file/MjIxNw==/255dd191c126210fba35632798caceee.pdf> (дата звернення: 03.01.24).
6. Тенденції розвитку «темного» туризму та його мотиваційні аспекти. URL: <https://global-national.in.ua/archive/22-2018/112.pdf> (дата звернення: 10.01.24).
7. Dark Tourism in Ukraine. Case: Chernobyl. URL: <https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/511113/FINAL%20VERSION%20THEESIS%20CHERNOBYL%20pdf.pdf?sequence=2&isAllowed=y> (дата звернення: 15.02.24).

8. Темний туризм як соціальне явище. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/kozhushko2.htm (дата звернення: 17.03.24).
9. Chernobyl as a space of tourist practices in the field of ‚Dark Tourism‘ and ‚Heritage Tourism‘. URL: <https://spacesandpractices.com/2020/11/16/chernobyl-as-a-space-of-tourist-practices-in-the-field-of-dark-tourism-and-heritage-tourism/> (дата звернення: 26.03.24).
10. PLAN YOUR TRIP Chernobyl. URL: https://www.tripadvisor.com/Tourism-g298058-Chernobyl_Kiev_Oblast_Vacations.html (дата звернення: 28.03.24).
11. “THOSE WHO MIGHT, ONE DAY, THEMSELVES FACE ANNIHILATION”: DARK TOURISM AND CHERNOBYL. URL: <https://mars.gmu.edu/server/api/core/bitstreams/0946f9af-73ae-4c45-8c2d-d163be9530d7/content> (дата звернення: 01.04.24).
12. Assessing the impact of selfie-taking tourists on local tour guides in the Chernobyl Exclusion Zone: a netnographic analysis of a dark tourism location. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1743873X.2023.2292147> (дата звернення: 01.04.24).
13. Атрактивність Чорнобильської зони відчуження. URL: <https://zenodo.org/records/6463848> (дата звернення: 03.04.24).
14. ЧОРНОБИЛЬ – ЗОНА ВІДЧУЖЕННЯ (1 ДЕНЬ). URL: <https://partner-tour.com/tour/chornobyl-zona-vidchuzhennya-1-den/> (дата звернення: 03.04.24).
15. Евакуація та двічі окупація: історія Чорнобильської родини. URL: <https://dazv.gov.ua/> (дата звернення: 05.04.24).
16. Статистика відвідування зони відчуження. URL: <https://www.facebook.com/cotiz.org.ua/posts/3418920194888102> (дата звернення: 06.04.24).

17. Названо кількість відвідувачів зони відчуження у 2020 році. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3130650-nazvano-kilkist-vidviduvaciv-zoni-vidcuzenna-u-2020-roci.html> (дата звернення: 06.02.24).
18. «Зони техногенних катастроф як інноваційні туристичні дестинації». URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0b691aa9-a9a1-4733-bc3c-3cccd3186664/content> (дата звернення: 06.04.24).
19. Чорнобильська зона відчуження як дестинація темного туризму. URL: https://old.duan.edu.ua/images/News/UA/Departments/Tourism/2022/2_mizhn_conf/II_mizhn_conf_theses.pdf (103-105) 07.04.24.
20. Чорнобильський туризм. Із зони відчуження – в зону відродження і навпаки. URL: https://lb.ua/blog/ievhen_hladun/503236_chornobilskiy_turizm_iz_zoni.html (дата звернення: 09.04.24).
21. Жити в Прип'яті було престижно. Яким був побут міста ядерників до аварії на ЧАЕС. URL: <https://biz.nv.ua/> (дата звернення: 09.04.24).
22. Dark tourism: Chernobyl becomes tourist hotspot following the hit TV series. URL: <https://www.theceomagazine.com/lifestyle/travel-leisure/dark-tourism-chernobyl-tourism-tv-series/> (дата звернення: 09.04.24).
23. «Безпечний чорнобиль» як новий напрям розвитку на міжнародному ринку туристичних послуг. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7618> (дата звернення: 10.04.24).
24. Динаміка і перспективи розвитку туризму в чорнобильській зоні. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2020/72.pdf (дата звернення: 11.04.24).
25. Чорнобиль. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D0%BB%D1%8C> (дата звернення: 14.04.24).

26. Чорнобильська катастрофа. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B0 (дата звернення:14.04.24).
27. Пам'ятник «Тим, хто врятував світ». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%C2%AB%D0%A2%D0%B8%D0%BC,%D1%85%D1%82%D0%BE_%D0%B2%D1%80%D1%8F%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%B2_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%C2%BB (дата звернення: 15.04.24).
28. Що подивитися в чорнобилі. топ 15 цікавих місць. URL: <https://kiyavia.com/articles/so-podivitisa-v-cornobili-top-15-cikavih-misc> (дата звернення: 16.04.24).
29. Аушвіц. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%83%D1%88%D0%B2%D1%96%D1%86> (дата звернення: 20.04.24).
30. KL Auschwitz-Birkenau. URL: <https://www.auschwitz.org/en/history/kl-auschwitz-birkenau/> (дата звернення: 23.04.24).
31. AUSCHWITZ. URL: <https://www.holocaust.cz/de/geschichte/nazistische-konzentrationslager-und-ghettos/konzentrationslager/auschwitz-2/> (дата звернення: 23.04.24).
32. Auschwitz concentration camp. URL: https://en.m.wikipedia.org/wiki/Auschwitz_concentration_camp (дата звернення: 25.04.24).
33. Oswiecim. URL: https://www.staypoland.com/about_oswiecim.htm/ (дата звернення: 26.04.24).

34. Поїздка до «Аушвіц-Біркенау»: що треба знати? URL: <https://uainkrakow.pl/po%D1%97zdka-do-aushv%D1%96c-b%D1%96rkenau-shho-treba/> (дата звернення: 28.04.24).
35. Рекомендовані готелі поблизу: Аушвіц. URL: <https://www.booking.com/landmark/pl/auschwitz.uk.html> (дата звернення: 30.04.24).
36. «Татуювальник з Аушвіцу». URL: https://zaxid.net/statti_tag50974/ (дата звернення: 02.05.24).
37. Ілон Маск відвідав концтабір Аушвіц. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3816862-ilon-mask-vidvidav-konctabir-ausvic.html> (дата звернення: 03.05.24).
38. Стан розвитку туризму в умовах воєнного стану. URL: old.duan.edu.ua/images/News/UA/Departments/Tourism/2022/2_mizhn_conf/II_mizhn_conf_theses.pdf (23-25) (дата звернення: 05.05.24).
39. Туризм в Україні під час війни. URL: old.duan.edu.ua/images/News/UA/Departments/Tourism/2022/2_mizhn_conf/II_mizhn_conf_theses.pdf (49-51) (дата звернення: 07.05.24).
40. Tourism in Ukraine: Adaptation to the War Conditions. URL: old.duan.edu.ua/images/News/UA/Departments/Tourism/2022/2_mizhn_conf/II_mizhn_conf_theses.pdf (85) (дата звернення: 08.05.24).
41. Natural and cultural in Ukraine. URL: old.duan.edu.ua/images/News/UA/Departments/Tourism/2022/2_mizhn_conf/II_mizhn_conf_theses.pdf (150) (дата звернення: 12.05.24).
42. Туризм: проблеми та перспективи розвитку під час війни. URL: <http://ku-khsac.in.ua/article/view/265423> (дата звернення: 14.05.24).
43. Проблеми та перспективи розвитку незвичайних видів туризму на території України після закінчення російсько-української війни на прикладі

військового туризму. URL: <http://eh.udpu.edu.ua/article/view/267014/264149> (дата звернення: 17.05.24).

44. Розвиток туризму після збройних конфліктів у різних країнах світу. URL: <http://cmi.politehnica.zp.ua/index.php/journal/article/view/38> (дата звернення: 19.05.24).

45. Воєнний туризм в Україні: стан і перспективи. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/7142> (дата звернення: 20.05.24).

46. Вплив війни на розвиток туристичної діяльності в Україні. URL: <https://repository.lnup.edu.ua/jspui/handle/123456789/545> (дата звернення: 22.05.24).

47. Сучасні тенденції розвитку міжнародного туризму в Україні в умовах воєнного стану. URL: <http://socrates.vsau.org/b04213/html/cards/getfile.php/33460.pdf> (дата звернення: 22.05.24).

48. Міжнародний туризм в Україні: реальність і перспективи розвитку в умовах воєнного стану. URL: <http://ppeu.stu.cn.ua/article/view/293129> (дата звернення: 22.05.24).

49. Стан, особливості та перспективи туризму у воєнний та поствоєнний періоди. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/korchevska.htm (дата звернення: 23.05.24).

50. Слава, якої не хотіли: Буча, Маріуполь, Херсон, Бахмут, як міста-Герої України виборювали свою свободу. URL: <https://www.0352.ua/news/3553380/slava-akoi-ne-hotili-buca-mariupol-herson-bahmut-ak-mista-geroi-ukraini-viboruvali-svou-svobodu-video> (дата звернення: 24.05.24).